

житті. Слухова мова це ж певна система слухових знаків всенароднього значіння, і всі, хто користується цими знаками, заінтересовані, щоб ті знаки були однакові, бо так тільки мова найкраще виконає своє завдання бути посередником поміж окремими людьми й групами їх. Справді бо, всі члени великого колективу — народу — дуже заінтересовані в тім, щоб якнайкраще й якнайлегше розуміти всіх інших, а це ж, між іншим, може бути досягнене однакою вимовою слів. Промова з трибуни, радіо, телефон це все такі чинники в нашому щоденному житті, що сами за себе кажуть за потребу одноманітної вимови слів, бо тоді ми з найменшим напруженням уваги сприймемо все, легше зрозумімо все, бо менше недочуватимемо, чи хибно сприйматимемо, менше перепитуватимемо і так само нас перепитуватимуть і т. ін. Звичайно, найважливіше в мові це самі слова, навіть і недобре сказані, але не можна легковажити й ортоєпії навіть із указанного тут суто-практичного погляду, не кажучи вже за естетичну сторону, таку важну, напр., в театрі.

Не менш очевидне громадське значіння й правопису, коли взяти на увагу, що зорові знаки мислі — написані слова — як і слухові, найкраще і найшвидше досягають своєї мети, як вони завжди однакові. Знов досить нагадати ролю в нашому щоденному житті вівіски, пляката, газети, де ми так зацікавлені, щоб написи тих самих слів були однакові. Сталий правопис і стала однакова (у межах можливого) вимова це цемент суспільства, бо це ж найхарактерніші ознаки єдиної мови народу.

У попередніх розділах уроздіб не раз уже роблено різні уваги щодо ортоєпії, а надто правопису, отже тут усе те треба звести до купи, докладніше й повніше визначаючи норми й правила того й того й додаючи те, чого бракує в попередньому.

§ 115. Як характерна особливість української мови, а саме її вимови, була вже вказана наявність твердих *н д т л* перед *і* (§ 10). Наскільки

справді відмінні в українській чистій вимові *ні, ді, ті, лі* з твердими (власне напівтвердими) приголосними супроти *ні, ді, ті, лі* з м'якими приголосними, себто в таких парах, як *сніг — сніг, дім — дід, на тім — тіло, верболіз — поліз* тощо, можна не тільки чути, а й бачити на доданих на 174 ст. палятограмах, себто малюнках піднебіння: закреслені місця піднебіння, показують, як торкається язик його, коли вимовляти *ті, ді* з твердими приголосними (на *тім, дім*), і як тоді, коли з м'якими (*тіло, дід*).

Як бачимо, вимовляючи *ті, ді* з твердими *т д*, ми підіймаємо до піднебіння тільки край язика, зокрема кінчик

його, а вимовляючи ті, ді з м'якими т д, притуляємо майже до всього піднебіння язик, хоч треба сказати, на малюнку не видно того, що при цій останній вимові кінчик язика

зовсім звисає, упираючись у спідні ясна (порівн. § 10). Це та самісінька вимова, що й при та-тя, ту-тю і т. ін.

Такі сполучення твердих н д т л з наступним і бувають у кількох розрядах:

1. Коли і з старого о: *ніс, синів, на тій, Іванівка, дім, садівництво, на твердім, дідівщина* (перше д м'яке, друге тверде), *стіл, ластівка, братів, Шепетівка, лій, волев'я, столів, Кирилівка* і т. ін.

2. У назовному відмінку множини твердих прикметників (тут і з старого ы): *гарні, дурні, виховані, тверді, горді, товсті, багаті, плесковаті, малі, побілілі* (перше л м'яке, друге не м'яке) і т. ін.

3. У прийменниках та приростках (часто перед і, що з'явилося з аналогії): *піді мною, надіслати, дістати, відібрати, підігнати* і т. ін.

4. При збігові слів, коли попереднє кінчається на н д т л, а наступне починається з і, і коли ці слова вимовляються суцільно, як одно слово, без павзи між ними: *він і вона* (вимовл. „вінівона“ з твердим н), *син ішов, Степан і каже, дід і баба, наперед ідіть* (перше д тверде, друге м'яке), *брат Іван, тут і ми, віл іде* (порівн. *Василь іде*) і т. ін.

Достоту такі сполучення будуть і в скорочених (штучних) словах як *фінінспектор* тощо.

5. Неусталена вимова н д т перед і в словах чужомовного походження, напр., *компанія* (з твердим н, але також і з м'яким, і ця остання вимова — новіша — здається, перемагає), *комедія, демократія, діста, Нібур, Дітман, Тіроль* тощо. У кожному разі тверда вимова тут можлива.

Що всі інші приголосні — як у українських, так і запозичених словах — перед і не м'якшаються, або принаймні м'якість їх невиразна і невелика, видно, між іншим, з того, що інші приголосні перед такими приголосними не м'якшаються, або хоч не м'якшаються так

очевидно, як вони м'якшаються перед м'якими я д т л, напр.: *Ользі* (порівн. *гульні* з зовсім м'яким л перед ні), *кінці* (порівн. *бранті*), *під сіном* (порівн. *під лісом*), *пенсія*, *конференція*... (де н таке ж, як і в *гарантія*, коли вимовляти т перед і твердо, але не таке, як у м'якій вимові — „гарантьія“).

До речі, і в таких закінченнях чи взагалі звукосполученнях звичайно не скорочується: *сесія*, *імперія*, *соціяльний* і т. ін. за винятком тільки деяких слів, коли й писмо інше як *ка'р'ера*, *бар'ер*, *мільйон* тощо.

§ 116. Ненаголошені е й и часто в вимові наближаються до себе, тільки е таке взагалі дужче наближається до и, ніж навпаки ненаголошене и до е, так що все це вимовне явище можна назвати (умовно, звісно) як „икання“. Але сильне икання, себто вимова, напр., „биреш“ (правописне *береши*), „жине“ (*жене*), „ка'жи“ (*каже*) хоч і поширена в говорах, все ж її не можна визнати доброю, бо для ортоєпії, для зразкової літературної вимови треба прийняти менше икання і взагалі таке змішування ненаголошених е й и, коли не тільки перше наближається до другого, а подекуди й навпаки. Головніші уваги щодо цього такі:

1. Перед наголошеним е ненаголошені е й и вимовляються однаково і близько до е, отже як е^и (тобто звук середній між е й и, але ближчий до е, ніж до и):

правописне бере	вимовляється як бе ^и ре
„ плете	„ пле ^и те
„ вишневий	„ ве ^и шневий
„ стриже	„ стрі ^и же
„ вилежуватися	„ ве ^и лежуватися
„ бичем	„ бе ^и чем

2. Перед наголошеним и, навпаки, ненаголошене е й и вимовляється близько до и (и^е):

правописне бери	вимовляється як би ^е ри
„ плети	„ пли ^е ти
„ великий	„ ви ^е ликий
„ полетити	„ поли ^е тити
„ стрижи	„ стри ^е жи
„ кислиця	„ ки ^е слиця

Обидва ці явища, як бачимо, схожі тим, що попередні голосні вподібнюються наступним. Це так зване гармонійне вподібнення (порівн. § 17). У наслідок його в вимові цілком

спалися слова *гриби і греби, мили (милити) і мели (молоти), криши і креши, мене і мине (минути)*.

В усіх інших випадках ненаголошені *е й и* більш-менш змішуються в вимові (переважно в напрямі на *и*), напр., перед *а, о, у* тощо, але менше змішуються вони в ненаголошених закінченнях, коли в таких самих закінченнях буває *й* наголос, напр., ненаголошене *е* майже залишається в вимові в дієсловах *каже, маже, тише, буде, вийме, винесе...*, бо існує в мові ряд *несе', жене', бере', кладе'...*, так само доволі чисто вимовляються закінчення ніякого роду в *наше горе, велике море, чорне поле...*, бо існує ряд *круте' яйце', оте' кільце'* і т. ін.

Та все ж і в цих навіть випадках вимовне змішування можливе, що часто утрудняє правопис, не кажучи вже за інші випадки, як *мелю і мильо, крешу і кришу, виселяти і висилати, погребу і по грибу, кленок і клинок, ясенок і я синок* тощо, де вимова майже однакова.

Як уже принагідно й казано, щоб розрізнати в правописі *е й и*, коли вони ненаголошені, слід опиратися на наголос (*легкий*, бо *легко* і т. ін.), на аналогічні форми (*білим полем*, бо *малим кільцем* і т. ін.), на чергування *е з і* та випадання *е* (*лемеші*, бо *леміш, праведний*, бо *правда* і т. ін.).

Але далеко не всі правописні *е і и* можуть бути доведені вказаними способами, і в цих випадках власне тільки добрий словник може вказати, як же треба написати слово — *з е чи и*, напр.: *тепер, левада, кебета, вертеп, керсет, режим, цибуля, пиріг, лиман, мизинець, кирпич, кишеня* і т. ін.

Слід іще задля правописних потреб запам'ятати деякі наростки з ненаголошеними *е*: *-есенький, -ечк- (-ечок), -еньк-, -енк-, -еро-, -тель-, -ен(-ят), -ен-* у дівприкметниках та віддієслівних іменниках (див. § 89): *білесенький, сонечко, тамечки, десятиро, кошеня, оченята, приятель, роблений, відродження* тощо (після голосних у цих наростках, звичайно, *е*: *часечка, двочечко, Гордієнько, чаєнята, напоєний...*

Крім того в повноголосних групах *-ере-, -еле-*: *берег, берест, берегти, вередливий, дерево, оберемок, ожеред, очерет, череп, через, середа, бєлєбєнь, вєлєтєнь, сєлєзєнь, шєлєст, тєлєпєнь...*

Про ненаголошене *о й у* див. § 8.

Змішування в вимові ненаголошених *е й и*, а також у певних умовах і ненаголошених *о й у* настільки сильні, що такі слова, як *стане — кайдани, стою — клюю* тощо надаються до найкращої рими, напр.:

*Хай пісня лунає повсюди,
Хай світ вона весь заповня,*

Бо швидко — ми знаємо — буде
Остання й рішуча борня. (Ф. Савч.)

Душе моя убогая!
Чого марно плачеш?

Чого тобі шкода?

Хіба ти не бачиш? (Т. Шевч.)

Я більше не плачу... Я муку своєю
В кайдани на вік зажу. (О. Олесь)

і — и § 117. Вимова звуків і й и не завжди відповідає правописним і й и, а до того обидва ці звуки визначаються ще й літерою ї.

1. Правописне наголошене і в назвці в деяких народніх словах вимовляється як и: *інший, іноді, інде, істик, іскра, іграшка, ірод, іч* вимовляються як „інший“..., хоч, треба сказати, це одна з можливих вимов, бо вимовляються вони й з і.

2. Правописне і та ї вимовляються близько до и (йи) в таких випадках, коли вони в певних закінченнях, аналогічних до закінчень із и:

а) у всіх м'яких прикметниках відповідно до твердих закінчень: *синій, безкраїми...* (вимовляються „синьий“, „безкрайими“ — див. § 52)

б) у наростках -іна, -іха, -іще, -ісько, -ік, -ін, -іний, -іньський, -істий: *Україна* (вимовл. „Україна“), *Солов'їха, гноїще, боїсько, покоїк, Маріїн, солов'їний, український, троїстий...* (порівн. *долина, багнище, столик, Ганнин, качиний, танцюристий...*)

в) у дієслівних закінченнях без наголосу: *стоїмо* (вимовл. „стоймо“), *гоїти, озброївся...* (але під наголосом *стойть, напоїти...* з йі).

§ 118. Як ми знаємо з § 30, геть усі приименники, а також і всі приростки крім тільки з- перед и п т х, на письмі не змінюють своїх визвукових приголосних перед іншими приголосними. Але це не визначає, що в вимові вони теж завжди зберігаються. Хоч і важко встановити точні способи вимови всіх таких приголосних, все ж деякі з них у певних умовах вимовляються одноманітно і послідовно.

1. Правописні дзвінки б д ж приростків і приименників перед глухими вимовляються завжди дзвінко: *обсипав* (не „опсипав“), *обтрусили, надприродний, міжпартійний, общо, перед ким, між такими...*

2. Правописне ж з перед глухими зберігається лише по голосних: *безсиллий, без сили, розпитати, розхристі-*

ний, *крізь сон* (вимовл. „крі́з сон“), *через тин* і т. ін., щождо прийменника з перед *к п т х ф с ц* та приростка з- перед *ф с ц* (бо перед *к п т х* він і на письмі переходить в *с*), то він вимовляється як *с*: з *поля* (вимовл. „с поля“), з *хати*, *зфотографувати*... Та хоч після голосного, як бачимо, дзвінкі приголосні прийменників-приростків і зберігаються перед глухими приголосними в вимові, все ж і в них іноді можна спостерігати нахил до переходу в глухі, найбільше тоді, коли приросток не буває прийменником, отже не виступає самостійніше, напр., у приростковій *роз-* іноді можна чути „рос“ (вимова „роspитати“...).

Цікаво відзначити, що прийменник *позв* теж має дзвінке з перед глухими наступного слова: *позв хату*, *позв клучку* і т. ін. Це вказує на те, що в українській мові вимовою наближається до голосних.

3. Приголосні *д і з* приростків-прийменників перед *ж ч ш щ і ц з*, як і в інших випадках, уподібнюються до цих останніх, переходячи в вимові в звуки близькі до *дж, ж, дз*: *віджисмати* (вимовл. „відджимати“), *передчасний* („переджчасний“), *над шляхом* („надж шляхом“), *розжувати* („рожжувати“), *зчистив* („жчистив“), *через шлях* („череж шлях“), *відцуратися* („відзцуратися“), *підзамчя* („підзамчя“) тощо.

§ 119. Про звукові зміни в деяких групах приголосних у словах у зв'язку з правописом сказано в §§ 22, 26, 27, 28, тепер же слід додати про деякі звукові (вимовні) явища в групах приголосних, що виникають при збігові слів.

1. Із попереднього ми бачили, що в українській мові велику силу мають дзвінкі приголосні, що вони звичайні в вимові в кінці слів (*хліб...*), у середині перед глухими (*книжка...*), і що навіть правописні глухі перед дзвінкими в середині слів у вимові стають дзвінками (*боротьба* вимовл. „бородьба“, *вокзал* — „вогзал“...). Так само переходять у вимові в відповідні дзвінкі й ті глухі приголосні, що в кінці слів, коли далі йде слово з дзвінким назвуковим приголосним, і коли ці слова вимовляються суцільно, ніби як одне слово (себто без павзи між ними), при тім відбуваються й інші зміни попереднього приголосного на подібну вказаних у § 118: *так гарно* (вимовл. „таг гарно“), *наш брат* („наж брат“), *ніч була* („нідж була“), *хлопець був* („хлопедь був“), *кіт забіг* („кідз забіг“), *стоїть завод* („стоїдз завод“) тощо.

2. Коли зустрічаються глухі приголосні, і слова вимовляються теж одним суцільним видихом, то деякі попередні в вимові частково пристосовуються до наступних: *брат сидить* (вимовл. „брац сидить“), *сходить сонце* („сходиц сонце“), *ідуть сюди* („ідуць сюди“), *клич сюди* („клиць сюди“), *когош чекає* („когош чекає“), *лізь через тин* („ліж через тин“) тощо.

При цім часто приголосні зливаються в вимові в один довгий приголосний: *нас зачарує* („наззачарує“), *проходять дні* („проходяддні“), *сидить там* („сидиттам“), *Гнат частував* („Гначчастував“) тощо (порівн. у дієсловах *береться, бережися...*).

3. Дуже поширене пом'якшення в вимові приголосного перед другим пом'якшеним приголосним у словах (див. § 312), досить звичайне і в приголосних між словами. Найбільше надаються до такого пом'якшення приголосні *с з ц, нк і в середині слів, також н д т л*: *нес нюхає* (вимовл. „песь нюхає“), *раз нянька* („разь нянька“), *брат любить* („брать любить“), *над нього* („надь нього“) і т. ін.

4. Далеко рідше попередній приголосний пом'якшений стається твердий у вимові під впливом твердого наступного: *а йдїть лишень* (вимовл. „а йдіт лишень“), *сядь на пень* („сяд на пень“), *п'ять раз* („п'ят раз“) тощо. Така звукозміна в вимові звичайно буває лише тоді, коли без неї виникла б зовсім незнана в мові група приголосних (напр. *ть + л* тощо).

Щодо приголосних *б п в м ф, ж ч ш щ, г х ґ*, то вони навіть і перед голосними бувають м'які дуже рідко, тим паче не можна говорити про м'якість їх перед іншими приголосними як у слові, так і поміж словами. У кожному разі м'якість їх дуже невизрадна навіть у таких випадках, як *рівня, вишня, хліб* тощо.

Підробити
вимови

§ 120. До всіх попередніх ортоепічних уваг треба додати ще декілька дрібніших.

1. Хоч губні приголосні в українській мові і дуже мало надаються до пом'якшення, все ж у таких словах, як *свято, цвях, дзвякати, тьмяний* тощо (див. § 2) губні вимовляються звичайно м'яко, себто так, як і сполучення, напр., *ня, тя* тощо. Так само м'які вони і в чужих словах як *люпітр, бюджет, Мюллер, Вюртемберг* тощо, хоч доводиться визнати в усіх цих випадках і рівнобіжну вимову з й поміж губним та наступним голосним: „святій“, „пйупітр“ і т. ін.

Ще менше властиві українській мові, а проте все ж наявні в літературній мові сполучення задньопіднебінних із *ю* тощо, як от *Кяхта, Гюго, Кюв'є* і т. ін.

2. Правописні групи *-тський, -дський, -тство, -дство* в вимові скорочуються в *-цький, -дзький* тощо: *братський* (вимовл.

тати з займенником *те ж*), *також* (прислівник *так же*), *вже* (інше значіння в *а вже ж*, напр.: „а вже ж не хто й сказав, як не сам таки він“), *атож* (тобто „еґе“, „так“, „те те значіння в *а то ж*, напр.: „а то ж хто був?“), *тож*, *бож*, *абож*, *аніж*, *аби*, *себто*, *цебто*, *тобто*, *щоб* (коли це сполучник, а *що' б* це займенник: „що' б тобі сказати?“), *якби* (коли це сполучник, а *я'к би* прислівник: „я'к би його зробити?“), *якже* (коли це сполучник, а *я'к же* прислівник), *нібито*.

§ 123. З рядка в рядок можна переносити **як переносити слова** кожен склад слова або групу їх, як також і залишати в першому рядку, напр.: *наді-я*, *м-дія*, *о-ну́ча*, *ону́ча*, *роз-дума́в*, *сно-ви́да*, *снови́да*, *Дні́пр-ськи́й*, *на-зби́рати*, *назби́рати* і т. ін.

Не можна розривати тільки дз та дж, коли вони визначають один звук, а також йо, во: *кукуру́-дза*, *хо́-джу*, *га́-йок*, *ме́-ньок* і т. ін.—див. §§ 3, 5.

§ 124. Великі літери на письмі вживаються **коли писати великі літери** з однією головною метою: виділити супроти інших слів якесь слово чи слова, підкреслити його, звернути на його більшу увагу читача, ніж він звертає на звичайно писані слова. Часто таке виділення великою літерою слова на письмі стало вже загальнообов'язковим, але чимало є й таких випадків у письмі, коли таке виділення не обов'язкове. Найголовніші правила на те, коли вживати великих літер такі:

1. Великою літерою звичайно починається письмо, великою літерою починається кожне найсамостійніше речення, себто після крапки, після знаків оклику й питання, після двокрапки, коли далі йде чужа мова (в лапках), часто після крапок.

Досить поширений ще й досі звичай починати великою літерою кожен рядок віршів, хоч пишуть і друкують їх щоді великими літер і за загальними правилами.

2. З великою літерою пишуть власні імена чи то людей, чи тварин і речей, напр., географічні назви, назви пароплавів, заводів, установ, літературних творів, газет тощо.

Приклади:

Везе Марко Катерині сукна дорогого. (Т. Шевч.)

Стриба Рябо, вертить хвостом. (П. Гулак-Артем.)

З Чорного моря, з Індійського океану, через Малу

Азію прилетів перший тепловій. (М. Хвильов.)

Вже міст через Дінець давно прогуркотів. (В. Сосюра)

Він був... секретарем сільбюра спілки Розземлісу.

(В. Підмог.)

Власні назви на кілька слів звичайно пишуться з великої літери в першому слові, напр., *Чорні маки Василенка*, *Чорне море*, але коли хочуть особливо підкреслити й наступне слово, надто ж коли це іменник, то з великої літери пишуться й інші, напр., *Шевченків Великий Львів*, щоденна газета *Пролетарська Правда*, *Кривий Ріг*. Та якоїсь твердої й загальнообов'язкової норми в цьому немає.

Присвійні прикметники на -ів, -ин від власних назов звичайно пишуться з великої літери: *Франкова спадщина*, *Дніпрові порogi*.

3. З великої літери часто пишуть те слово, що хоч і не підходить під попередні правила, але в очах того, хто пише, воно набирає особливого значіння. Це найбільш суб'єктивний розряд уживання великої літери на письмі, хоч деякі випадки і з цього розряду набули вже великого поширення, стаючи майже обов'язковими. Це велика літера з пошани із особливої уваги. Сюди належать, напр., такі випадки:

а) В особистих листах, заявах тощо звичайно пишуть з великої літери *Ви* (отже тут пошана особливо підкреслюється: граматичною формою множини — *ви* замість *ти* — і графічно великою літерою), також такі звичайні в заявах тощо слова, як *Товариш*, *Голова*, *Керівник*, *Президія*..., *До Товариша Керівника такої то установи* і т. ін.

З цієї ж причини частенько пишуть з великої літери геть усі слова складної назви установи, коли до неї звертаються з чимось (*До Президії Одеського Наукового Товариства* і т. ін.).

У таких випадках не слід би надживати великі літери.

б) Подекуди пишуть у нас з великої літери назви людей за їх національністю: *Українець*, *Поляк*, *Єврей*, *Француз* і т. ін. На жаль, це не дуже поширена звичка.

в) У певний час, у певних книгах, у певного автора окремі слова можуть набирати особливого значіння, особливої поваги й уваги і тоді їх і пишуть поза вгорі визначеними правилами з великої літери, напр., у наші часи часто так пишуться слова: *Револуція*, *Робітнича Влада*, *Жовтень*, іноді слово *Людина*, *Майбутність* тощо.

г) У байках, казках назви дієвих осіб (речей) здебільшого пишуть із великої літери: *Якось то Лебідь*, *Рак то Шука приставить хуру узаялись*. (Л. Глібів).

Великі літери далеко не єдиний спосіб підкреслювати слова на письмі. Як бачимо ми з усіх розрядів і прикладів, великими літерами взагалі підкреслюється більше значіння слова супроти інших — чи то з технічного боку, як на початках найбільш самостійних речень чи з внутрішнього боку, як вияв пошани тощо. Почасти в додаток до великих літер, почасти незалежно від них уживаються ще й інші способи на те, як звернути увагу читача на слово чи слова, виділити їх від інших, напр., підкреслення лінією чи пунктиром (а дру-

ком ще й набирання іншим шрифтом, або й тим самим, тільки розстріляно, себто з інтервалами поміж літерами), лапки. Іноді ці способи зуживаються разом із великими літерами, напр., назви творів, пароплавів тощо пишуться і великою літерою і беруться в лапки, щоб ще виразніше виділити їх: у творі „Хіба ревуть воли“ П. Мирного...

Правопис чужих слів.

§ 125. Чужомовне *l* в українській мові тільки в деяких випадках передається цілком послідовно, здебільшого ж вживання *ла* чи *ля*, *ло* чи *льо* і т. ін. не може бути визначене точно, і засвоїти правильні написи (як і вимову) чужих слів із *ла* чи *ля* тощо можна тільки з добрих словників та практики.

Нем'яке *л* у чужих словах буває в таких випадках:

а) Без винятку в сполученні *ле*: *лекція*, *електричний*, *холера*, *Палермо* і т. ін. (про вимову *ле* див. § 9), але про німецьке *lei* див. § 133.

б) Майже в усіх словах грецького походження пишеться *ла*, *ло*, *лу*, *л*, як також у давніше запозичених і з інших мов: *атлас*, *пластика*, *логіка* (філологія...), *Лондон*, *адмірал*, *бал* (відзначення, але *баль*=бенкет), *ідеал*, *журнал*, *інтернаціонал*, *капітал*, *мінерал*, *оригінал*, *протокол*, *ліберал*, *фали*, *февдал* тощо, при тім звичайно при подвоєному *л*: *Льонгфелло* і т. ін.

в) В англійських словах у кінці та перед приголосними у середині: *Албїон*, *біл*, *булдог*, *гомрул*, *голкїпер*, *Велз*, *Вїлсон*, *Далтон*, *Мїлл*, *Мїлтон*, *Чарлз*, *Шеффілд* і т. ін. (пор. § 9).

В інших випадках (отже далеко частіше) в чужих словах пишеться *ля*, *лю*, *льо*, *ль*, і завжди *лі* (див. далі): *аероплян*, *баляда*, *гіперболя* (в закінченнях -*ля* майже завжди, отже і в словах грецького походження), *галянтєрія*, *залья*, *капеля*, *кляса*, *парляме'нт*, *плянтація*, *пляц*, *проклямація*, *бьокада*, *льозунг*, *льокавт*, *пльомба*, *сольо*, *фльога*, *блюза*, *металюргія*, *альгебра*, *балькон*, *васа'ль*, *Мон-Блян*, *Льока'рно*, *Альжї'р* і т. ін., при чім завжди в -*ловати*, -*люція*, -*ляндія*, -*ляр*, -*лярний*, -*лярія*, -*лятор*, -*ляція*, -*льоз*, -*льоза*: *протоколювати*, *Гренляндія*, *целюльоза*...

§ 126. Так само й чуже *g* в новіших запозиченнях передається нашим *г*, а в старіших, особливо з грецької мови, нашим *г*: *Англія*, *газ*, *газета*, *егемонія*, *генеалогія* (логіка...), *генерал*, *геній*, *географія*, *кілограм*, *Германія*, *гімназія*, *гіпс*, *градус*, *Грузія*, *група*, *організація*, *егоїзм*, *педагог*, *Рига*, *трагедія* й т. ін., але: *агент*, *агітація*, *агроном*, *Арагонія*, *бравнінг*, *Гамбург*, *Гегель*, *Гете*, *грандіозний*, *диригент*, *елєгантний*, *інтелі-*

генція, Чикаго і т. ін., при тім чуже *h* у назвucci звичайно зберігається: Геллада, гістерія, гомо'нім, гієрогліф, гіпохондрія, готель, галябарда, галло, Ганнібаль, Гадріян (рим. імпер.). Але: історія, ангар, омар.

ф — т § 127. У чужих словах пишеться *ф* з *f* (*ph*), але *т* з грецького *th*: француз, форма, корифей, евфонія, фунт, фамілія, фабрика і т. ін., але патос, етер, катедра, мітичний, ортографія, арифметика, Атени, Пітагор, Методій, Теодор, Теодосій тощо, хоч засвоєні здавна Федір, Тимофій, Афон, Хома (коли не про імення людей Західної Європи, бо тоді Тома, Теодор).

§ 128. Подвоєні (довгі) приголосні чужих слів Коли писати в українській мові звичайно скорочуються: одну, а коли *апарат, кляса, група, комуніст, територія* дві приго- і т. ін., залишаючись тільки в окремих словах лосні як *брутто, ванна, вілла, галло, тонна, мірра* (але *миро*) і небагато інших та звичайно у власних назвах: *Гаронна, Шіллер, Ніцца, Мекка, Марокко, Ціммерман, Тассо* і т. ін.

Вивідні слова з таких власних назв теж заховують подвоєння приголосних: *марокканець, галліцизм* і т. ін.

§ 129. *в* пишеться в таких (англійських) словах, як *Вайлд, Велз, Вітман, Вестмінстер, кіловат* і т. ін., а також у двозвуках як *авдиторія, авдієнція, гавтвахта, льокавт, фавна, равт, Фавст, Штравс, Нордав, Кавтський, Бічер-Стов, Бернард Шов* і т. ін.

Але між голосними *у*: *Ауербак, Бауер, Тоуер, Соуер* і т. ін.

Німецьке *eu* треба писати *ой*: *Нойман, Ойтінг...*, також *Фоербак*, але *неврастенія, неутральний* тощо.

н — і — ї § 130. *и* в чужих словах пишеться в середині загальних слів (не власних назв) після приголосних *д т з с ц, ж* (дж) *ш ч, р* перед приголосними: *директор, тип, позиція, університет, цифра, режим, шифр, речитатив, класик, історик, фізика, територія, історичний, медичний, драматичний, класичний* і т. ін.

В усіх інших випадках *і*, отже:

а) В назвucci: *ідея, інститут, Італія...*

б) Після всіх приголосних перед голосними та *ї*, при чім чуже *ia* передається через *ія, ie — ie, iu — iу* (тільки в загальних іменах, у власних *-іу*), але *io — io*: *матеріал, спеціальний, діалект, авдієнція, ніетет, Трієст, тріюмф,*

тріомвірат, радіос, медіом (але *Кіу-Сіу, Курціус...*), *радій, ембріон, соціологія, аксіома, Онтаріо* і т. ін.

Зрідка перед голосними і скорочується: *серйозний, бар'єр, прем'єр* тощо.

в) Після всіх приголосних у власних назвах: *Едінбург, Тіроль, Нібур, Піцерон, Шіллер, Жід, Бразилія, Сіцилія, Ляйпціг, Чікаго, Бріндізі* і т. ін. (про вимову зубних див. § 115).

г) В усіх інших випадках після *б п в м ф, г к х г, л н* і в визвучі після всіх приголосних: *бібліотека, нігілізм, архів, економіст, комунізм, академік, техніка, технікум, тропічний, філософічний, журі, колібри, ефенді* і т. ін.

Так само у чужомовних наростках у словах слов'янського пня: *україніст, боротьбізм* і т. ін.

Після голосних у чужих словах *ї*: *егоїст, прозайк, архаїзм, теїн* тощо, за винятком слів спростованих як *поінформований, заінтересуватися* тощо — порівн. § 10.

е — є § 131. На початку слів *е* як *Європа, Еспанія, Евпаторія, Ефрат, епізод* і т. ін. (хоч у давніших запозиченнях з грецьк. мови і *е*: *Євген, еретик, Єгипет*); грецьку „ету“ в новіших запозиченнях теж передаємо через *е*: *Атени, ете'р, амне'стія, магне'т, земля* тощо; у французьких, німецьких, англійських словах *eu, ö* та *u* передається як *е*: *Сент-Бее, Гете, Бернс* і т. ін., також у таких, як *губернер, контролер, мародер, монтер, партнер, режисер* тощо.

ю чи і § 132. Французьке *u* та німецьке *ü* передається укр. ю: *юпітр, бюро, бюр'єр, Вюртемберг* і т. ін.

ай (яй) чи ей § 133. Німецьке *ei* у нових запозиченнях передається *ай*, після *л* *яй*: *Айніштайн, Гайне, Райн, портвайн, лайтмотив, Ляйпціг* і т. ін.

тр, др — тер, дер § 134. У закінченнях чужих слів звичайно пишеться *-тр, -др*: *метр, реєстр, театр, центр, юпітр* тощо, хоч у старіших запозиченнях буває *й-тер, -дер*: *Олександр, магістер, міністер, циліндер* тощо. (Про вимову *тр, др...* див. § 120а).

Апостроф і ь у чужих словах § 135. Після *н д т л з с ц* перед йотованими голосними пишеться *ь* у таких випадках, як *мільйон, мільярд, віньєта, марсельєза, ад'юнкт, кон'юнктура, Лявуаз'є* і т. ін., після інших апостроф: *об'єкт, мар'яж, Кюв'є, Барбе* і т. ін.

Відмінні й невідмінні іменники § 136. Чужомовні іменники ніякого роду на-здебільшого відмінюються: *авто (аста...), бюро, дено, пальто, піяніно* тощо, хоч деякі й не відмін. як *брутто, порто, сольо, тріо*, як не відмінюються всі на *-е, -і, -у*: *шосе, поні, жакаду* та такі власні, як *Золя, Венуа* тощо.

Як писати чужі слов'ян. власні назви § 137. Що ближче чуже слов'янське власне ймення (тобто російське, білоруське, польське, чеське прізвище або географічна назва) до української мови, то легше й підігнати його напис до останньої, що далі, то й записується воно з своїми характерними прикметами. Так, звичайно пишеться: *Данилевський, Малиновський, Петров, Преображенський, Веселовський, Некрасов, Плетньов, Палацький, Домбровиці, Петрозаводськ* і т. ін., але *Пушкін, Ленін, Бжезін* (-ін звичайно), *Крилов, Брудзев, Князев, Саратов, Татіщев, Аракчеев* (-ов, -ев, -ев звичайно), *Прокоф'єв, Ульянов, Полозьев* (*ь* по н д т л з ц с — порівн. § 135), *Льосік, Гавлік, Бєлий, Бяли, Недельський, Міклошич, Єндлінськ, Сімбірськ, Щабач, Сараєво, Болеславец* і т. ін.

СИНТАКСА.

ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ.

Члени речення і пари.

Ознаки
речення

§ 138. Хоч найбільшу практичну вагу в синтаксї мають окремі словосполучення, словесні пари, та все ж важко обійтися без того, що зветься звичайно речення, важко цілком свідомо ставитися до своєї мови, а зокрема свідомо й поправно вживати загальноновизнаної, обов'язкової пунктуації.

Найважливіші ознаки речення це незалежний назовний відмінок іменника (підмет) та узгоджене із ним дієслово в особовій формі (присудок), а крім того ще певна інтонація. Основних інтонацій 3; за цим і три розряди речень і три пунктуації.

Речення-розповідь вимовляється хоч і не завжди цілком одноманітно, тобто не завжди з тією самою інтонацією, бо на останню, між іншим, впливає більша чи менша поширеність речення, але характерною прикметою речення-розповіді є обниження, спадання голосу під кінець (на письмі крапка). Схематично інтонацію речення-розповіді можна означити

де схил під кінець означає спадання голосу. Приклади речень-розповідей:

Сонце заходить. (Т. Шевч.)

Збирали пізні гречки. (М. Коцюб.)

На сірій скелі мак цвіте. (О. Олесь)

Найвиразнішою ознакою інтонації речення-питання є дуже помітне піднесення голосу на однім якимсь слові (на письмі знак питання). Коли в реченні є питальне слово (хто? де? куди? відкіля?), то це піднесення звичайно й буває на цьому слові, коли ж його немає, то на іншому. Схематично інтонацію речення-питання можна означити

де завороти вгору показують на піднесення голосу в початку, в середині, або в кінці речення.

Приклади речень-питань:

Що я мушу робити? (М. Хвильов.)
Але чи справді вмер він? (В. Самійл.)
Чи ти впися? (Л. Україн.)

Речення-о'клик характеризується піднесенням голо-
 сом на всіх словах (на письмі знак оклику). Отже схема-
 тично інтонацію речення-оклику можна б означити прямою
 лінією, вищою супроти основних частин ліній речення-
 розповіді та речення-питання.

Приклади речень-окликів:

Весна іде! (В. Грінч.)
Ми хочемо жити! (В. Чумак)
Все здолаю!
Буйним вихром закручу! (Г. Чупр.)

Таким чином словосполучення, написане без розділового
 знака, напр.:

Горять скрізь вечірні огні

власне не речення, і тільки один із основних знаків (. ? !) на кінці його покаже, що то вже речення і яке саме, бо тільки знаки покажуть, яким саме з трьох основних спосо-
 бів вимови його треба вимовляти. При тім, коли це буде
 речення-питання, то взагалі кажучи воно може бути
 в чотирьох варіантах як до того, на яке з чотирьох слів
 падатиме питальний (інтонаційний) наголос.

Указані типи інтонацій трьох основних розрядів речень, зви-
 чайно, схарактеризовані лише найголовнішими рисами, насправді
 у живій мові ті інтонації далеко складніші й різноманітніші. Так,
 інтонацію питання ми можемо віддати в мові не тільки в такому
 реченні, де кілька слів, а й в однослівному і то зовсім легко, коли
 те слово кількаскладове, бо тоді питальна інтонація слова скупчується
 на наголошеному складі. Та навіть і односкладовому слову ми
 можемо надати однієї з трьох інтонацій трьох основних речень,
 напр.: *Я? Я! Але*, розуміється, такі короткі речення і їх інтона-
 ції в мові виявляються тільки в контекстах, себто в зв'язках із
 іншими реченнями.

§ 139. Але з другого боку звичайне речення
 Синтаксичні пари є таке словосполучення, де всі члени його
 зв'язані між собою так, що все речення можна
 розкласти на пари. Жаден член речення не може не вхо-
 дити в якусь пару, і жадна пара в простому реченні не
 може стояти окремо від інших, тобто не бути зв'язаною
 з іншою або іншими. У кожній парі один член залежний,
 другий керівний, при чім керувати слово може кількома
 іншими, залежить же звичайно від одного (за деякими ви-
 нятками, про що буде далі).

Пар у реченні буде стільки, скільки членів без одного, тобто стільки, скільки вузлів у розімкненому ланцюзі, коли рівняти їх до кількості кілець. Найважливішу пару в реченні становить підмет і присудок (головна пара), а крім тієї пари в простому реченні ще можуть бути з розряди додаткових, другорядних пар: пари з додатком прикметниковим, іменниковим і прислівниковим.

Наприклад, у реченні:

Хата швидко сповнялась м'якими вечірніми тіннями.
(М. Коцюб.)

головна пара: *хата сповнялась*, другорядні пари *швидко сповнялась* (з додатком прислівниковим), *сповнялась тіннями* (з додатком іменниковим) і *м'якими тіннями та вечірніми тіннями* (з додатком прикметниковим).

Залежність одного члена речення від другого визначається тим, що той член відповідає на якесь питання, можливе при керівному слові.

Та тільки залежність у другорядних парах не завжди визначається безпосереднім зв'язком залежного слова з керівним, бо часто буває ще окремо слово-зв'язка — прийменник: *ходив по горі, кувлик на воду* і т. ін. Прийменники — не члени речення, це помічні слова.

Способи пару- § 140. Придивляючись до синтаксичних пар, вання слів до того, як в'яжуться слова парами, побачимо три розряди їх.

1. Додаток прикметниковий так залежить від свого керівного іменника, що в нього форма цілком залежить від форми слова керівного, напр.,

вечірня тінь — вечірніми тіннями і т. ін.

Це зго́да.

2. У додаткові іменниковому форма його (а саме відмінок) залежить від значіння керівного слова, найчастіше дієслова, напр.,

беру книгу — беруть книгу — бери книгу і т. ін.,

а при іншому дієслові (іншого значіння) форма додатка іменникового може бути інша, напр.,

бавлюся книгою — бавляться книгою — бавтеся книгою і т. ін. і знов таки, як бачимо, однакова незалежно від різних форм керівного дієслова.

Це підрядність.

Зразок посередньої підрядності можемо бачити в прикладі

сиджу з книгою — сидять із книгою і т. ін.

3. Тільки самим змістом визначається залежність невідмінюваних додатків прислівникових, що показують ознаку ознаки, отже найзвичайніше й бувають при дісловах та прикметниках, прислівниках, напр.,

*насторч дивитися
надзвичайно обережний
дуже гарно і т. ін.*

Це приляга'ння.

До однієї з цих форм сполучення слів належить і зв'язка у головній парі речення, а саме про дієслово-присудок можна сказати, що воно звичайно в згоді з підметом.

§ 141. Прийменники, як і сказано вже, не належать до самостійних членів речення, не в'яжуться з іншими словами на подоби головної пари чи додаткових другорядних пар, а саме на зв'язок інших слів, членів речення, і вживаються. Отже це помічні слова.

Крім прийменників у реченні бувають ще помічні слова сполучники, що в'яжуть слова однорядні, напр., *і, та, але* тощо (а в складних реченнях сполучники зв'язують цілі речення).

До помічних слів треба віднести й дієслівну зв'язку *є, був, були...*

Усі помічні слова вимовляються без наголосу, або принаймні з дуже ослабленим наголосом.

Тим то іноді тільки наголосом і можна визначити зміст фрази, чи речення, чи попросту синтаксичної пари. Це буває тоді, як те саме слово вживається в українській мові і як член речення — тобто, напр., як прислівник, іменник, і як помічне слово — прийменник або сполучник. Так, написане *довкола діброви* двозначне: коли *довкола* читати без наголосу, отже так, як прийменник (*на селі, біля гаю, понад лісом...*), то це буде одно, і *довкола діброви* тут тільки частина синтаксичної пари як відповідь на питання „де?“ — *іти' довкола дібро'ви, бу'ти довкола дібро'ви...*, коли ж *довкола* читати з наголосом (*довко'ла*), то це вже прислівник, а *діброви* не родовий однини, як у попередніх сполученнях, а назовний множини, і весь вираз *довко'ла дібро'ви* зовсім іншого значіння (порівн. *довкола лісу* і *довко'ла лісу'* тощо). Коли читати вірші М. Чернявського

*Непримітний і убогий
За лодською течією,
Я проходжу над землею
Краї недовгої дороги.*

не наголошуючи зовсім *край*, себто читаючи його за прийменник, то це буде одно значіння (*прохо'джу край доро'ги*), алеж коли читати владучи наголос на *край*, то це вже буде інше, бо *край* тут буде додаток іменниковий в парі *прохо'джу кра'ї* (порівн. *прохо'джу*

країну, проходжу дорогу), де *край* залежить від *проходжу*, а *дороги* залежить від *край* (порівн. *поча'ток доро'ги, сере'дина доро'ги...*). Та це останнє читання наведеного уривка було б неоправдане, принаймні гірше за перше, бо коли б його прийняти, то довелося б класти наголос на всіх помітних словах (*і, за, над і навіть* на приросткові не в *непримітний*).

Недобрий вийшов вірш у М. Рильського:

Край сонця пурпуром заблмс із-за діброви.

бо за розміром його (ямбічним) треба читати *край* без наголосу, а проте зміст вірша зовсім ясно показує, що *край* іменник, а не прийменник, і на нього треба класти наголос: *кра'й со'нця*.

Так само двозначні будуть і складні речення:

Я знаю, що ти робиш.

Він довідався, як ми прийшли.

Залежно від того, чи читати їх із наголосом на *що і як*, чи читати без наголосу, себто чи прийняти *що* як займенник і додаткове слово *прз робиш* (*що' робиш*, порівн. *діло робиш, дурницю робиш...*), чи прийняти за сполучник (і тоді *робиш* неперехідне дієслово без додатка іменникового знахідного відмінку), або прийняти як за прислівник і додаткове слово до *прийшли* (*я'к прийшли*, порівн. *так прийшли, швидко прийшли...*), чи за сполучник. Тим то в таких випадках можливої двозначності через можливість подвійного читання слід ставити наголос на такі слова, як *ого що, як*, коли вони не сполучники: *Я знаю, що' ти робиш. Він довідався, я'к ми прийшли.*

§ 142. Дуже виразна залежність додатків прикметникових (рід, число, відмінок) майже ніколи не буває сумнівна, себто не може бути подвійна. Залежність додатків прислівникових хоч і зовсім нічим звуковим (закінченням) не позначена, все ж досить обмежена тим, що додатки прислівникові майже ніколи не бувають залежні від іменників, дуже рідко від прикметників та прислівників, отже майже завжди тільки від дієслів. Та не те з додатковими іменниками, надто ще такими, що упідряджуються за допомогою прийменника. Такі додатки частенько можуть залежати від різних слів у реченні, бо граматична залежність їх невелика, а щодо значіння їх, то воно дозволяє сполучатися їм із різними категоріями слів. Напр., у реченні

Він гримує Настю з кам'яним виразом. (С. Васильч.)

додаток іменниковий з (*кам'яним*) виразом ми можемо віднести і до *гримує* і до *Настю*, бо в українській мові цілком звичайні сполучення і *гримує з (кам'яним) виразом*, *гримувати з (кам'яним) виразом* тощо, і *Настя з (кам'яним) виразом*, *Настю з (кам'яним) виразом* і т. ін. Тим ми й не можемо втямити, кому саме автор бажав приписати „кам'яний вираз“ — *Насті*, чи *тому*, хто її *гримував*.

Двозначні обидва речення в такому вірші:

*Везли їх ранених в борні з салдатами,
Везли їх стомлених в тюрмі за ґратами.* (О. Олесь)

бо з салдатами можна однести до везли („як везли?“ — з салдатами) і до борні („яка борня“ „з ким борня?“ — з салдатами), а також і за ґратами можна віднести й до везли і до стомлених („де стомлені?“ — за ґратами).

Так само в реченні

*Довго дививсь я на море
І плакав в журбі нерозв'язній
Над безталанням людським
На лоні байдужім природи.* (М. Черняв.)

увесь останній рядок ми могли б віднести і до безталанням і до плакав, бо можливі пари і безталання на лоні і плакав на лоні — можливі і взагалі і в даннім складнім реченні. А в реченні

*Над верхами дерев під срібним промінням плинуть
кудись барвистими стрічками мої давні згадки.* (С. Васильч.)

хоч і немає помітної в значінні двозначності, все ж ми не могли б сказати, від чого залежить під (срібним) промінням, чи від дерев, чи від пливуть, бо обидва зв'язки можливі.

Така двозначність через подвійну залежність певних членів речення інколи не шкодить ясності думки, але здебільшого вона заважає точно зрозуміти речення, надто ж коли воно тільки написано, бо тоді автор речення не може надолужити неясність інтонацією або що. Але в діловій мові така двозначність взагалі небажана, бо вона не тільки затемнює думку, а подекуди й зовсім калічить її.

Наведу декілька прикладів розухої двозначності через подвійну залежність слів у реченні.

Гінденбург до останніх днів війни був анексіоністом і виступав проти всіх течій на користь складення миру. („Вісті“ 1925. № 88).

Читаючи швидко, можна віднести на користь (складення миру) і до виступав, а не тільки до течій, що мав на думці автор.

Нарком закріпав викривав виступ Юза проти СРСР з фалшиваними документами. („Вісті“ 1923. № 289). Навряд, щоб автор тут зв'язував фалшовані документи з викриванням Наркома, а проте читач із здивуванням мусить перерити знов фразу, бо таке розуміння граматично зовсім природне, бо природно зв'язати слова в пари не тільки виступ з (фалшованими) документами, як думав був автор, а й викривав з (фалшованими) документами.

Зовсім інший зміст буде в реченні

Союзні синдикати закупили ліс для своїх підприємств на Україні. („Вісті“ 1926. № 116), коли на Україні віднести до закупили і коли до підприємств.

Цілком хибно можна зрозуміти й речення

Дітяр, вийшовши з в'язниці, повідомив про катування прокурора. („Вісті“ 1924. № 58), як до парування повідомив прокурора чи катування прокурора.

Ясно, що подібна двозначність, надто у документах, може призвести до величезних непорозумінь.

Хоч прийменникові додатки (посередня підрядність) і найбільше надаються до двозначності через подвійну залежність, все ж зрідка бувають двозначні й безпосередньо підрядні іменники, як от, напр.:

Дивлюся навколо і скрізь пізнаю'

І рідну душу і долю свою:

Ті ж муки щоденні і щастя бажання,

Ті ж мрії зрадливі і ті ж поривання. (М. Черняв.)

де і граматично і змістом в'яжуться *пізнаю'* *щастя* (тоді *бажання* залежить від *щастя*) з одного боку, а з другого і *пізнаю'* *бажання*, (тоді *щастя* залежить від *бажання*).

Взагалі в випадках подвійної залежності важить місце залежного члена, і його природніше віднести до ближчого з мовних керівних слів, хоч як побачимо в наступному §, це далеко не завжди може вирішити справу. Тільки в таких хіба випадках, коли додаток іменниковий із прийменником змістом своїм не в'яжеться з дієсловом, а в'яжеться з іменниками, близькість його цілком визначає і залежність, напр..

Хлопець із (сірими) очима зиркнув на віда.

Хлопець зиркнув на віда з (сірими) очима.

З усього цього, між іншим, ми бачимо, що не вміючи розкласти речення на пари, себто не вміючи визначати залежність слів у реченні, ми не зможемо цілком свідомо поставитися до своєї й чужої мови, зокрема свідомо уникнути, коли треба, двозначності речення, довести й виявити її тощо.

§ 143. В українській мові наступність членів речення, себто місце підмета, присудка, додатків іменникового, прикметникового й прислівникового, взагалі не визначена, дуже часто, напр., те, чи

Місце членів
речення

поставити підмет перед присудком, чи навпаки, залежить попросту від волі промовця чи автора, або навіть від того, що раніш виникло в процесі говоріння чи письма в свідомості людини, що може бути й випадкове. Та хоч лад слів у нас взагалі й вільний, все ж можна говорити про звичайний, себто більше поширений лад, і лад менше поширений.

Так, підмет перед присудком (безпосередньо чи так, що поміж ними ще є якесь другорядне слово) в українській мові кладеться разів у два частіше, ніж навпаки. Далеко частіше додаток прикметниковий кладеться перед керівним іменником (звичайно безпосередньо перед ним), ніж навпаки — разів у п'ять-шість. Так само багато більше додаток прислівниковий, стоїть перед своїм керівним словом, ніж після нього — разів у три-чотири. А додаток іменниковий здебільшого стоїть після керівного слова — майже вдвоє частіше,

ніж перед ним. Отже, типове щодо ладу слів речення української мови буде таке, напр.:

Ліс ще дрімає в передранішній тиші. (М. Коцюб.)
Зорі тихо блимали на темному небі. (Теж.)

Тільки ж не слід думати, що справді поширених речень найбільше в мові саме достоту з таким розпорядком членів: наведені числові відносини стосуються тільки окремих пар (підмет—присудок, іменник—додаток прикметниковий тощо), цілих же поширених речень із усіма членами речення „на своєму місці“, на подоби цих двох зразків із мови М. Коцюбинського, зовсім не більшість, а навіть дуже мало, бо часткові порушення нормального місця того чи того члена речення дуже поширені.

Нормальний лад слів у реченні-розповіді звичайно зв'язаний із певним ритмо-наголосом, лад порушений, надто ж перенесення слова з нормального свого місця в середині речення на край (на початок або кінець) здебільшого порушує й нормальний ритмо-наголос, вимагаючи більшого наголосу на винесене слово. На доказ цього можна навести, напр., речення:

Це вчора трапилось.
 і

Вчора це трапилось.

Взагалі порушення нормального ладу слів у реченні дуже часто знаменує неспокій і прискорення в ході думки.

Причин до порушування нормального ладу слів у реченні багато, і вони надто різноманітні, ми ж спинимося на деяких тільки з них найголовніших, зауваживши тут лише, що хоч усі ми в звичайній нашій мові й несвідомі нормального ладу слів у реченні, але стихійно ми його відчуваємо, на доказ чого можна навести те, що коли перед нами дуже складна і заплутана фраза, коли хтось не розуміє якогось довгого речення, надто в віршах, ми намагаємось зрозуміти або пояснити іншим саме тим способом, що представляємо слова завжди в напрямі наближення їх до вищенаведеного нормального ладу: підмет перед присудком, додаток іменниковий після дієслова і т. ін.

Ось деякі з причин порушування нормального ладу слів.

По-перше. Коли треба зміцнити, підкреслити значіння слова, то з дальшого місця звичайного ладу речення те слово добре поставити на перше місце:

Реве, стогне хуртовина. (Т. Шевч.)

Смутна сіла за роботу наша Галочка. (Гр. Кв.-Осн.)

І довго ще дві хмароньки стояли мовчки в ряд.

(О. Олесь)

З тією ж метою спинити увагу читача (слухача) на слові, висунути його з-поміж інших, надто ж коли таке слово за звичайного ладу губилося б десь серед інших (напр., у складних реченнях), його переносять на кінець:

У цю величну хвилину тихо розгортаються куці, і на галлеу виходить — Х о. (М. Коцюб.)

Як до наміру й потреби другорядну синтаксичну пару можна зовсім розірвати, поставивши частину її на незвичайному для неї місці на кінці, а другу на початку, заховавши таким робом головну пару в середину і звівши її на другорядне місце:

Жінку він мав доbru, роботячу. (М. Вовч.)

По друге. Коли в реченні збігається кілька додаткових членів, залежних від того самого керівного слова і тієї самої категорії, то не раз їх розставляється супроти звичайного ладу навкруги того керівного слова. Звичайно, це передусім буває при дієсловах (дієприслівниках), що взагалі при собі мають найбільше додаткових слів, отже з додатками іменниковими та прислівниковими:

Ясний соняшний промінь срібною доріжкою лягав по снігу межі довгими тінями. (М. Коцюб.)

Чайки цілими зграями літали над водою.

(Л. Україн.)

Іде...—шепнула панночка і раптом випросталась гордо.

(Л. Україн.)

Все це... знову вирине тільки тоді, як... (С. Васильч.)

Тінь швидко побігла геть аж на середину моря.

(Л. Україн.)

Таке порушення звичайного розкладу слів у реченні буває не тільки крапцем, а й неминучим, коли без того можлива небажана двозначність через подвійну залежність додаткового іменника, напр., *треба виклопотати допомогу від держави* хоч і можна зрозуміти так, що *від держави* ніби залежить *від виклопотати* (*виклопотати від держави*), але ще природніше зрозуміти можна так, що *від держави* залежатиме *від допомогу* (*допомога від держави*), що, взагалі кажучи, далеко не те саме, бо можна клопотатися про „допомогу від держави“, а можна й „від держави“ про допомогу, себто через державу. І от коли бажано реченню надати другого значіння, то слід *від держави* поставити перед дієсловом: *треба від держави виклопотати допомогу*.

Щодо додатків іменникових із прикметниками, то часто вони й не порушують власне звичайного ладу слів, стоячи перед дієсловами,

бож вони не раз і мають прислівникове значіння, як про це й говорилося в § 92, а прислівники ж здебільшого й кладуться перед дієсловом. Отож до нормального порядку слів слід віднести не тільки такі випадки явних прислівників, як у *Не додому вночі йдучи з куминою хати...* (Т. Шевч.), а й такі формально додатки іменникові, як у *Із хмари тихо виступають обрії високі, гай, байрак.* (Т. Шевч.)

Потретьє. Не на звичайному своєму місці члени речення стоять ще й тому, що цього вимагає зв'язок їх із словами сусіднього речення чи більш-менш самостійного словосполучення, напр.:

*Непорушно стоять дерева, загорнені в сутінь, ясно
вкриті краплистою росою.* (М. Коцюб.)

Почетверте. У віршовій мові, де вимоги певного ритму призводять іноді до мовних незвичайностей, взагалі припускається далеко більше порушування нормального ладу слів, ніж у прозовій мові:

Туди мою пориває рано й вечір душу. (Нар. пісня)
З укритого гнізда в скалистій десь щілині
З тяжким він розмахом рвонувсь під хмари сині.
(Ів. Франео)

(зам. звичайного ладу „З укритого десь у скалистій щілині гнізда він з тяжким розмахом рвонувсь під сині хмари“).

У безодні Чорне море
Прийняло її свої. (Б. Грінч.)
Попід дібровою стоять
Вози залізної тарані:
То щедрої гостинець пані. (Т. Шевч.)

Проте таке порушення не повинне переступати певних меж природности й зрозумілості, бо інак вірш не досягає вже своєї мети. Так, сполучники, напр., у складних реченнях, поставлені після дієслова, справляють вражіння ніби не української й синтакси, як от у Б. Грінченка:

І зелені пишні віти...
Не могли на нас глядіти
І не заздрити щоб нам.

Поп'яте. Нарешті лад слів до деякої міри залежить і від особистого уподобання: в межах певних можливостей окремі письменники в своїх творах дають перевагу тій чи іншій настипності слів у тих чи інших парах, а то й взагалі переплітаючи слова незвичайним способом, що подекуди накладає на їх мову певної відмінності, разом із іншими індивідуальними мовними засобами характеризуючи їх індивідуальний стиль.

Так, у Марка Вовчка досить часто трапляються прикметникові додатки після своїх керівних слів, а не перед ними; навпаки, дуже рідко у В. Винниченка, В. Грінченка, М. Коцюбинського. Гр. Квітка-Основ'яненко і Т. Шевченко супроти інших письменників люблять частіше ставити додаток іменниковий перед дієсловом (*По діброві вітер віє...*). Навіть і в науковій мові подибуємо іноді досить своєрідний порядок слів і взагалі незвичайні конструкції щодо місця слів у реченні, як от *д а л ь ш і н а д т и м и м а т е р і а л а м и і т в о р а м и д о с л і д и*; *г р о ш о в и й п р и б у т о к ж а д н о ї н е м а в ц і н и*; *с т а в а л о п е р е д н и м п и т а н н я і п р о д о л о с в о г о л і т е р а т у р н о г о н а д б а н н я*, що вже не стрівало з о в н і ш н і х, *щ о б з' я в и т и с я в с в і т*, *п е р е р о н і т. і н.* (див. напр., Зап. Істор.-Філол. Відділу ВУАН ч. 2—3).

Нарешті слід указати на один випадок, коли порядок слів має обов'язковий характер. Це місце підмета супроти додатка іменникового знахідного відмінку без прийменника (обидва однини або множини) в таких випадках, де назовний і знахідний однакової форми, як от *б у т т я в и з н а ч а є с в і д о м і с т ь*, а не *с в і д о м і с т ь б у т т я* тощо. У таких реченнях, надто коли підмет і додаток можуть заступати один одного, слід ставити підмета перед додатком іменниковим за звичайною нормою їх наступності, хоч би останній припадав і перед дієсловом, чи дієслово стояло перед підметом. Це ми й спостерігаємо в добрій мові, напр. (додатки підкреслені):

Хай побачить сонце труп мій,

Глянувши з туману. (М. Черняв.)

Поток століття зносив гніт,

Терпів ярмо й сваволлю. (О. Олесь)

Тополі а р ф и г н у т ь. (П. Тич.)

Наші лати переходять панські ш а т и. (Нар. присл.)

Пливуть собі співаючи,

Море вітер чує. (Т. Шевч.)

Голуба чадра та по морю, по морю, по морю — аж туди, де небо в море вп'ялося, обняло небо море, а море небо. (О. Вишня)

Порушення такого ладу в подібних реченнях можна припускати лише тоді, як саме значіння слів не допускає двозначності, напр.:

Тільки той досягає мети, хто іде,

Тільки той, хто горить, не згорає;

Стеле килим для нього життя молоде,

Смерть вінок йому вічний сплітає. (О. Олесь)

(*килим* — знахідний, що занадто кидається в вічі в парі *стеле килим*).

... с т е п и, ш л я х и,

Мов сарана, в к р и л и

Барони, герцоги і дюки. (Т. Шевч.)

Жити р і ж е ш л я х. (М. Бурдун)

Інший характер обов'язковості місця за такими словами, що звичайно не визначають конкретних речей чи взагалі тям, а лише надають іншим словам із таким значінням певних додаткових відтінків загального характеру. Це деякі прислівники тощо більше формального значіння, і вони звичайно стоять перед тими словами, що до них стосуються, наближаючись цим до прислівників, сполучників. Це, напр., такі слова, як *уже, ще, тільки, не* тощо. Деякі з них можуть стояти і перед словом і після нього, але звичайно вимовляються майже без наголосу, ніби як частина того слова, що до нього стосуються. Напр.:

Тільки він може це зробити.

(вимовл. майже як „ті́лькиві́н“)

Він тільки може це зробити.

(вимовл. як „ві́нтлі́ки“)

Він тільки може, але не хоче.

(вимовл. як „ті́лькимо́же“)

Він може зробити тільки це добре.

(вимовл. „ті́лькице“)

Він може зробити це тільки добре.

(вимовл. як до значіння або „це́тільки“ або „ті́льки-до́бре“ або „ті́льки до́бре“)

Щождо *не*, то воно може стояти перед усіма самостійними членами речення, як це можна перевірити й на такому реченні, як

Тільки він може це зробити

де *не* може бути перед кожним словом, надаючи йому заперечного змісту. Зокрема ж *не* в жадному разі не може стояти поміж прийменником та іменником (не можна ж сказати „перед не хатою“, а тільки *не перед хатою* і т. ін.)

Звичайно ж, коли *не* входить в ціле слово як його приросток (див. § 102₁₄), то тоді й прийменник перед таким уже цілим словом може бути, напр. *для недоброї людини, з незнайком, перед неписьменним* і т. ін. От чому ніяк не можна написати й сказати „для не курців“, як ото висить в вагонах, бо немає ж слова „некурець“, як немає напр., „неписьменник“ (хоч є *неписьменный*). Див. інше § 187 *не*.

Так само завжди наперед висуваються й питальні займенники та прислівники в реченнях-питаннях.

§ 144. У § 140 ми встановили три розряди синтаксичних пар, беручи на увагу спосіб парування слів. Але в мовній практиці раз-у-раз повстає питання—чи можна вжити того чи іншого словосполучення, чи доречно його вжити, як ставитися до таких виразів і словосполучень (пар), що хоч і подібуються в найкращих письменників, але не рекомендуються сьогочасними граматиками, абошо.

Таким чином треба вміти належно оцінювати словосполучення з погляду їх стилістичної вартости. Щодо цього, то синтаксичні пари насамперед поділяються на звичайні, можливі й хибні, або дефектові.

Звичайні—це ті, що не викликають сумніву й властиві мові в усім її обширі, як напр., *казати правду, гарний на вдачу, дякувати йому* і т. ін. До можливих словосполучень належать ті численні в мові конструкції, що вживаються поряд, рівнобіжно з іншими, як от *казати про кого і казати за кого, плакати за ким і плакати по кому (кім), потреба на підручники і потреба в підручниках* (і навіть *потреба підручників*), *брати до уваги і брати на увагу, прийняти до партії і прийняти у партію, мені голова болить і у мене голова болить, обернутися у кого і обернутися ким, повернутися на соціаліста і повернутися в соціаліста, обстоювати за чим, обстоювати за що і обстоювати що і багато інших.*

Не можна сказати, що такі словосполучення за всіди цілком рівновартні, рівнозначні й однаково поширені. Деякі з них бувають більше поширені, *„звичайніші“*, іноді властиві окремим письменникам, деякі потроху виходять із ужитку, але взагалі вони потрібні й корисні, бо передусім дають можливість легше й різноманітніше висловлюватися.

До хибних синтаксичних пар належать такі, що без потреби й у супереч звичайній нормі занесені з інших мов, абошо, от як *„дякувати кого“* (замість звичайного *дякувати кому*), *„глузувати над ким“* (замість *глузувати з кого*), *„учитель по арифметиці“* (замість *учитель арифметики*) тощо.

Визначається хибність словосполучень тим, що їх уникають найкращі письменники, їх немає по гарних словниках української мови, нарешті їх не рекомендують у граматиках. Коли до всього цього ще можна додати, що їх нема й у народній мові, то це буде зовсім достатня підстава вважати такі словосполучення хибними.

Та на цім не досить. Щоб свідомо орудувати мовою, зокрема формами словосполучень, треба ще уміти вирізняти синтаксичні архаїзми, льокалізми, вульгаризми, бар-

баризми як певні стилістичні засоби й можливості. Так само, як і окремі слова, словосполучення можуть бути для нашої доби вже застарілі (архаїзми), хоч у старших письменників вони ще й трапляються. Одні з таких архаїзмів зовсім виходять із літературного вжитку, тобто стаються вже хибними для сьогочасної мови, як напр., звичайні в старій українській мові і поширені в Квітки-Основ'яненка форми давального відмінку множини іменників із прийменником *по* („ходити по дворам“ тощо), інші тепер тільки зрідка вживаються, переважно з спеціальним стилістичним наміром. Напр., словосполучення як „ходити к кому“ тощо колись були звичайнісінькі в мові і досить іще поширені в Ів. Котляревського, як от

Еней к Лавренту підступив.

Як тільки виступили к бою.

Князь на поміч к ним іде.

і т. ін., тепер уживаються лише в таких виразах, як *к михій годині*, *к бісу*, *к святу* тощо, в інших же хіба тільки як архаїзм, на подоби, напр., дуже доречного в вірші старо-пісенного характеру П. Тичини:

Ще ж як руку притулив

К серцю їк своему.

Не вживаються тепер уже й конструкції при дієсловах *говорити*, *молити*, *просити* і подібних із прийменником *о*, хоч на своєму місці, як архаїзми, вони ще можуть траплятися, як ото в Т. Шевченка *о смерті благи*, або в П. Куліша *об тобі молитись*.

Місцеві вирази (синтаксичні провінціалізми або лєокалізми) особливо часто трапляються в західно-українських письменників, бо і в говорах тамтих чимало місцевих мовних особливостей, напр., „будемо ходили“ (замість *будемо ходити*, *ходитимемо*), „хату будується“ (замість звичайнішого *хата будується*), „радитися кого“ (замість *радитися з ким*) і т. ін.

До вульгаризмів належать такі форми словосполучень, що хоч і властиві народній мові, але в літературній звичайно не вживаються і відчуються в ній як вирази простацькі, напр., „читати у книжку“.

Синтаксичні барбаризми, надто ж штучні сполучення, витворені за чужомовними зразками, взагалі досить численні й різноманітні в літературній мові. Подекуди вони вже цілком унатурені й зовсім не відчуються за барбаризми, подекуди ж змагаються з конструкціями чисто українськими, подекуди тільки захаращують мову як не-

потріб. Приклади: „пів на п'яту“, „десять хвилин на другу“ тощо складені за німецьким зразком і вживаються навіть частіше, ніж природніші конструкції „пів до п'ятої“ або „пів п'ятої“; „ждати на кого“ з польсько-німецької (поруч своїй конструкції „ждати кого“); „проситися не палити“ з польської мови (краще б уживати „просять не палити“, „просимо не палити“); „у цім відношенні“ за російсько-німецьким зразком (краще б „щодо цього“, „з цього погляду“); „згідно з чим“ з російської (природніша конструкція, „у згоді з чим“); „місця для сидіння“ з рос. замість „місця сидіти“; „о що ходить“ з польск. замість „про що йдеться“, „в чому річ“ і т. ін.

Дуже багато в мові конструкцій рівнобіжних, але насправді не рівнозначних. Про такі конструкції, надто ж коли вони стосуються до цілих рядів словосполучень, не раз іще буде мова в наступних §§, а тут треба тільки підкреслити вагу й потребу розрізняти, де можна, значіння таких конструкцій, щоб уміти якнайповніше використовувати синтаксичні можливості і не збідняти свої мови безпідставним обминанням одних конструкцій і пристрастю до других. При дієсловах особливо часто бувають такі подвійні конструкції з різним значінням, надто ж на вираз конкретніших чи виразніших і абстрактніших чи дальших стосунків. Ось кілька прикладів.

При дієслові *належати*, м. ін., можливі дві конструкції: з давальним та родовим з прийменником *до* — *належить мені* і *належить до мене*. Але це різнозначні конструкції, бо перша визначає належність у тісному і здебільшого матеріяльному значінні, друга ж указує на відношення тільки:

Увесь край належав Вишневецьким. (О. Сторож.)

Ви тепер належите до дому де Мендозів. (Л. Україн.)

То до мене не належить. (Б. Грінч.)

Отож *належати* кому може книжка, слово, думка („чیه“ воно?), а *належати до когось* або *чогось* може *хтось* або *щось* в іншому значінні, а саме, заховуючи свою самостійність, тільки стосуватись, торкатись, відноситись, напр. *справа належить до такої то установи, належати до партії* тощо.

Можна сказати: *Цей твір належить такому то письменникові, але він до поезії не належить*.

Певна річ, можуть бути й такі випадки, коли й обидві конструкції можливі, напр. *будинок належить житлокопіві* і *будинок належить до житлокопа*, хоч і тут добрий знавець мови впіймає різні відтінки значіння, але в жадному разі не може будинок „належати до Іваненка“, а тільки „Іваненкові“.

Дві конструкції і при дієслові *заздрити* (*заздростити*): з знахідним після прийменника *на* та з давальним — *заздрити(сь) на що* і *заздрити кому, чому*. Перша конструкція вживається тоді, коли предмет заздрощів щось матеріяльне і предметне (отже *заздрити на щось* власне „дивитись на щось“), якже предмет заздрощів щось нематеріяльне або взагалі щось складне, коли й саме дієслово набирає абстрактного значіння, звичайна конструкція з давальним:

На велику худобу, батьківщину її заздрились. (Г. Барв.)
Як я ще напечу медяників, то й Меценат на оргію позаздрить. (Л. Україн.)

Молодь заздрила поетам. (М. Рильськ.)
Хто заздрить другому, той своє не проживе. (Нар. присл.)
Заздрив струмочок глибокому річищу, повний, як око, воді. (Дн. Чайка)

Звичайно, можливе й вагання:

Потай заздрив на красну Максимову долю. (В. Підмог.)
Хай щастю нашому весь світ тоді заздростить.
 (М. Рильськ.)

Цікава чисто книжна конструкція при дієслові *дивитися*. Звичайно це дієслово буває або без безпосереднього додатка іменникового і хібащо з додатковим реченням („він дивиться, як...“, „він дивиться, що...“), або з додатком іменниковим знахідного відмінку з прийменником *на*: *дивитися на кого* або *що*. Але в книжній мові розвинулася ще одна конструкція додатка іменникового в знахідному відмінку без прийменника на означення особливого об'єкта і з особливим уже відтінком значіння самого дієслова. Це в посиланнях „див. кн. 2.“, „див. розд. 5.“, „див. § 7.“ і т. ін., де, напр., „дивись книгу другу“ зовсім не те, що „дивись на книгу“. Ця книжна конструкція ніби стоїть посередині між попередніми двома, і об'єкт тут при дієслові далекий (як і конструкції з *як, що* тощо). Тим після „див.“ може бути власне й назовний відмінок „дивись: книга перша“.

У наступних §§ ми не раз спинятимемося на рівнобіжних конструкціях, надто ж коли вони ніби змагаються в мові і плутаються, а проте вони не рівнозначні і добрі лише на своєму місці.

Головна пара.

§ 145. Хоч підмет та присудок (головна пара речення) і найважливіше словосполучення в реченні, та все ж далеко не вся наша мова виливається в такі словосполучення, де є головна пара з звичайним підметом та присудком. Чимало в мові буває таких слово-

сполучень, де або бракує чогось із головних членів речення, або вони складні, тобто більші за звичайні однослівні підмет і присудок. Зокрема досить поширені безпідметові речення.

Безпідметові речення взагалі вживаються в мові тоді, як або не можна назвати підмета, бо він невідомий (напр., *Уже нахмарило.*), або його не бажано називати (напр., *Йому запропоновано посаду.*), або нарешті як у мові нема засобів висловлюватися звичайним реченням із головною парою, хоч би в мислі підмет і відомий був (напр., *Дощу немає.*).

На форми безпідметових речень українська мова досить багата, але не всі вони виявляють однаковий ступінь безпідметовості. Щодо цього, то всі їх можна поділити на дві головні групи — безпідметові речення з великою безпідметовістю й речення з безпідметовістю відносною (меншою).

Перша група визначається більш чи менш наявною формою ніякого роду присудка. Це спільна ознака усіх безпідметових речень цієї групи. Сюди належить кілька розрядів речень.

Так само декілька розділів і безпідметових речень другої групи, себто тих, що їх присудки виразніше вказують на підмет.

Безпідметове
речення на
-но, -то

§ 146. Безпідметові речення з віддієприкметниковим присудком на *-но, -то* (див. § 91) дуже поширені в українській мові. Це найбільше безпідметові речення, бо в них не тільки немає підмета, а й сама форма присудка майже ніяк не вказує на підмет, у кожному разі ще менше, як то буває в інших безпідметових реченнях із присудком на *-о*, де більш-менш виразно виступає ніякий рід. Тільки з історії мови стає видно, що форми як *писано, роблено, викрито...* це ніякий рід однини колишніх дієприкметників *писань, писано, писана...*, тепер же ніщо вже не вказує на те, бо ці форми вже не паруються як прикметники з іменниками ніякого роду, а виступають у реченні зовсім незалежними і звичайно керуючи іншими словами як справжні дієслова, напр., *книгу вже принесено, нам раджено цього не робити, його вибрано на голову і т. ін.* Та й не вживаються ці форми ніде більш, крім як у подібних безпідметових реченнях, отже це звичайнісінькі дієслова-присудки тільки в особливій формі. Не слід плутати таких безпідметових речень із реченнями двочленовими, де в присудку буде звичайний дієприкметник з родовими й числовими закінченнями, отже:

хату виметено
коня підковано

— *хата виметена*
— *кінь підкований*

*його (горща) розбито — воно розбите
коні (знах. відм.) продано — коні продані
поле (знах. відм.) засіяно — поле засіяне і т. ін.*

Отже в жадному разі не може бути сполучення займенника підмета воно з присудком на -но, -то, як от напр.:

Левченко підійшов до свого міжка. Воно було застелено старою... ковдрою. (М. Черняв.)

Мусить бути воно було застелене.

У перших (безпідметових) реченнях головна увага на дії (присудку), тільки в них зовсім не означене те, з чого виходить дія (підмет), а лише те, на що направлена вона; у других — навпаки — дія зовсім і не означена, і увага зосереджена на підметах, а до них тільки додані як частина складного присудка (але без дієслова) дієприкметники, що визначають ознаки підметів як наслідки чинності. Ті й ті словосполучення в українській мові вживані, алеж, як бачимо, вони не однозначні, то й добрі вони будуть лише на своєму місці. Наскільки це різнозначні словосполучення, видно з того, як в'яжуться їх дієприкметники з іншими словами. Напр., речення, *хліб у нас куплений* цілком природно зв'язати з таким додатком, як *а не свій*, де в свій, рівнобіжному з *куплений*, уже немає жадної дієслівності. Або ще так: *хліб у нас був і свій і куплений* — вона була гарна, як намальована, хата була виметена, чепурна, або як от у Шевченка:

*І сниться їй: той син Іван
І уродливий, і багатий,
Уже засватаний, жонатий.*

де дієприкметник *засватаний* іде однорядно з прикметниками. Але *куплено, зроблено* і т. ін. в'яжуться більше з підметами, як *купили, зробили* тощо.

Тим то безпідметові речення на -но, -то, до речі, будуть лише тоді, коли ті присудки на -но, -то означають дію живої істоти, хоч і невідомої або просто неазваної, як наприклад, *книгу написано* (про людей), *його призначено* (про представників влади), *хлопця покусано* (про собак, комарів), *траву постолочено* (про худобу) і т. ін., але ніяк не може бути безпідметових речень на місці таких, як *і небо невимите і заспані хвили, як збудоване людське тіло, усі гори вкриті лісом* тощо. У цьому другому випадку можливі тільки двочленові речення з дієприкметниками на -ний, -не, -на, -ні (множина), у першому ж можливі ті й ті, але тільки на своєму місці. Напр., і *крамницю замкнуто* і *крамниця замкнена* поправні словосполучення, тільки ж на дверях *крамниць* слід вивішувати таблицю з написом *крамниця*

замкнена, а не *крамницю замкнено*, бо цей другий напис був би доречний хіба в таких випадках, коли б треба було сказати, що *крамницю замкнули* (напр., з розпорядження інспектора, міліції, абощо).

Безпідметове речення на *-но, -то*, коли присудок цей не повинен визначати дію живої істоти, можливе як певний стилістичний засіб своєрідної безсуб'єктної персоніфікації, граматичного уособлення. Так, напр.,

*Дивлюся ранком —
Вже заволочено серпанком
сіреньким небо.*

(Л. Україн.)

ми можемо розглядати не як граматичний недогляд, а як свідоме бажання сказати ніби „хтось заволік“, принаймні так розуміти ці вірші ніщо не заперечує.

Та не можна виправдати подібного безпідметового речення в „Пісніх сліпих“ О. Олеся, де сліпі, м. ін., кажуть:

*Світ нам застелено чорною хмарою,
Сонечко ясне ще нам не сходило.*

бо недоречний же тут був би образ „хтось нам заслав світ“ і можна лише „світ нам застелений“ (від *заслатися* — див. § 89₂).

Так само як граматичний недогляд сприймаємо ми в цього ж поета безпідметове речення і в такому вірші:

*Ранок... зеленеє свято кінчається.
Гаснуть на люстрах небесних свічки.
Килим поволі з підлоги згортається.
Зірвані квіти, гірлянди, стрічки.
Небо з акри то завісою темною,
Заслані сірим серпанком поля.*

бо коли й можна припустити, що поет бажав змалювати передранішні події в природі як вчинок мітичного чи поетичного „хтось“, то тоді ж слід би чекати і в сусідніх рядках „зірвано квіти“, „заслано поля“. А вже аж надто не до речі вжита безпідметова конструкція в А. Головка в такому місці:

*Давид... п'є... степове повітря. І, либонь, хмиліє від нього:
очі якомь аж затуманились, розкрито обвітрені уста.*

Присудки на *-но, -то*, звичайні від переємних дієприкметників, себто від дієприкметників із перехідних дієслів, зрідка бувають із інших дієслів (неперехідних), але тільки від таких, що визначають дію живої істоти і в дієйменнику кінчаються на *-ти*, напр., *заграно, походжено*. Тоді *жартовано із нами*. (Ів. Франко). Ніколи ж не бувають такі присудки від прикметників на *-ний* з дієйменників на *-тися*, напр., від *заспаний, скажений*, і взагалі прикметників (*печений, коханий...*). Див. § 89. Тим то непоправно треба визнати конструкцію в Лесі Українки в такому, напр., місці:

*Я збагнула,
Що забуття не суджено мені.*

бо *суджений* могло повстати від дієслова *судитися*, то й конструкція має бути *забуття не суджене мені*, як і вона не *суджена мені* (а не „її не суджено мені“).

Часове значіння присудків на *-но*, *-то* в безпідметових реченнях виявляється в певних зв'язках. Із таких звичайних словосполучень, як *книгу куплено вчора*, *приватну власність на землю давно вже скасовано* тощо, а також із близьких стосунків присудків на *-но*, *-то* з присудків на *-ми* (сказано — сказали...) бачимо, що це значіння — минулий час. Ось декілька прикладів.

*Поставлено та поставлено,
Тільки нас та не прошено;
Якби нас просили,
То б ми ся поживили.* (З весільної пісні)

Романа теж прогнано тоді з економії. (М. Коцюб.).
Колись на Ахрема скрізь подейкувано, що він крадене передержує. (Б. Грінч.)

Із малку учено нас на Москві. (П. Куліш)
Учора до пізньої ночі прокопувано дорогу. (Ів. Франко)
Уже тайник засипано землею. (Б. Грінч.)
Як прийшла в гості, і мене прошено „зостатись, по-сидіти“, ну я й зосталась і по-сиділа. (Л. Україн.)

Тим і в інших випадках безпідметові речення з присудком *-но* *-то* звичайно минулого часу:

Нас на віки розділено з тобою. (П. Куліш)
Наумиху звано старосвітською жінкою. (М. Коцюб.)

і т. ін. Все ж уживаються такі безпідметові речення і з *було*, набуваючи відтінку значіння передминулого часу:

Купив син соли, скільки було сказано йому.
(Нар. прип.)

Пішли вони далше в другий лѡх, де було зложено саме золото. (Нар. казка)

І навіть піднято було мене на сміх. (М. Рильськ.)
Не встигла й ніч настати, як було вже місто взято. (Л. Україн.)

Як і звичайні дієслова минулого часу, присудки на *-но*, *-то* в умовному способі можуть мати значіння й майбутнього часу (див. § 82):

Тепер же ми ходім на шанці, щоб бачено, що пильні й щирі ми. (Б. Грінч.)

У діловій мові частенько *було* вживається у цих реченнях без потреби і безпідставно, тобто там, де присудки на *-но*, *-то* визначають просто минулий час і нема потреби на передминулий відтінок, як о,

напр.: „після довгих дебатів було винесено резолюцію“, де досить сказати „після довгих дебатів винесено резолюцію“.

Проте занепад часовості в дієприкметникових присудках на *-но*, *-то* в живій мові почувається чимраз більший, чим пояснюється поява й конструкції безпідметових речень із *-но*, *-то* з помічним дієсловом *буде: буде зроблено* і т. ін.

Нарешті слід відмітити ще одну рису безпідметових речень на *-но*, *-то*: додаток іменниковий знахідного відмінку в таких реченнях переважно стоїть перед присудком, а не по них, як у реченнях із підметом.

Щодо стосунку безпідметових речень на *-но*, *-то* до споріднених речень із підметом та інших безпідметових, то див. §§ 151, 152.

§ 147. Поширені в мові безпідметові речення прислівникові, себто такі, де підмета немає, а присудок складний (див. § 156), при тім дієслово може бути, може й ні, прислівник же завсіди наявний:

Тихо. Сумно. Ніщо не пролетить, не заспіває.

(П. Тич.)

У таких реченнях дуже часто в присудок увіходить ще дієйменник: *сумно сидіти, треба йти, моторошно дивитися, весело жити, шкода різати, можна сказати, годі розмовляти, нудно слухати, важко здобути, краще піти* і т. ін. (див. § 180). При таких присудках дуже часто буває давальний особи: *мені сумно, нам стало шкода...*, *йому приємно, муля на серці...*, бо здебільшого визначають такі безпідметові речення психічний стан, почування людини.

У таких безпідметових реченнях часто буває ще займенникове слово *все, це, то, воно, що*, тільки це не звичайні займенники, а особливі вказівні слівця, тим то вони не підмети в таких реченнях, коли ж вони правлять за підмети, то тоді й у присудках будуть відповідні прикметники: *все це дуже потрібно, все було тихо, все спокійно; що вже весело було; воно й справді важливо, щоб...*; *то зрозуміло, що...*, але *все це* (напр. майно) *дуже потрібне; воно* (напр. слово) *й справді важливе...* Отже, безпідметово *мені все так нудно, на морі спокійно* і з підметом *мені все так нудне, море спокійне*.

Такі різні конструкції можливі часто: *все було гарно — все було гарне, важливо — важливе, потрібно — потрібне, приємно — приємне, доречно — доречне, зрозуміло — зрозуміле, відомо — відоме, властиво — еластичне, так само — таке саме...*

Не завжди буває цілком ясно, якої з цих двох конструкцій треба вжити в даному разі. Безпідметові конструкції взагалі абстрактніші, загальніше значіння мають, ніж конструкції з прикметниками, і часто та чи та з них, виразно розмежовуючися значінням, залежать від наміру й мети того, хто їх уживає, але в окремих випадках буває й так, що значінням вони наближаються і стають однаково можливі обидві. Так, напр., *Було все тихо.* (Б. Грінч.) ми ніяк не можемо змінити на конструкцію з *тихе*, не змінивши зовсім і значіння речення. Але однаково живається *у нього все готово* і *у нього все готове* (див. Номис. Укр. прик. № 22).

Кінець-кінцем відмінність цих конструкцій цілком відповідає відмінності значінь вказівної частки *то* й займенника *те*, напр.: *то подаровано мені* і *те подаровано мені*.

До цієї групи безпідметових речень прилягають і деякі речення з присудками на *-но -то* від дієприкметників: *казано, нечувано, дано*, себто такі, де при присудках немає додатків іменникових знахідного відмінку, а є або можливий дієйменник, або ціле додаткове речення:

Вам казано: любіть братів. (Олесь)

Нам призначено скалу сесю розбити (Ів. Франко)

Так само і в сполученнях із *мусить бути, може бути, повинно бути* тощо: *мусить бути зрозуміло... і мусить бути зрозуміле...* як до потреби.

Близькі до безпідметових речень прислівникових і речення дієйменникові. Це такі речення, де дієйменник править за присудок:

Як не робити, то й хліба не їсти. (Нар.)

Ой знати, зати, хто кого любить. (Нар. пісня)

А вже ж мені, старенькому, без коня пропадати.

(Нар. дума)

А ні виду не видати, а ні чутки не чувати.

(Нар. присл.)

Сльозами моря не долить. (Т. Шевч.)

Порвати б сітку мук дрібних,

Втекти б від галасу людського,

Втекти б до моря голубого,

До скель задумливо-німих. (О. Олесь)

А де Лейба?

Ще його немає?

Найти його та повісить! (Т. Шевч.)

Щебетання, реготання оддалеки чути. (П. Куліп)

У безпідметових реченнях на подоби останнього дієйменники можуть виступати дуже обмежено, себто далеко не від усіх дієслів. І поширювати такі речення коштом, напр., *дієслова бачити* ніяк не можна — це нічим не виправдана самоволя.

Дієйменникові безпідметові речення досить звичайні й поширені при різних вигуккових словах:

На що було казати, що сирітка?.. (М. Коцюб.)

Чи битись, чи миритись. (Нар.)

Як воно, як жити у такому? (А. Тесл.)

Слід відмітити ще безпідметове речення з дієйменником і присудковим прислівником:

Вона промовила: „Жорстокий переможе!“

Упасти в цім бою для мене найдорожче“.

(М. Рильськ.).

§ 148. Безпідметові речення з присудком у третій особі однини ніякого роду, як це видно з форм минулого часу дієслова (на -ло), так само, як і речення на -но, -то, дуже поширені в українській мові. Сюди належать як речення з спеціальними неособовими дієсловами (*дніти, сушити, нажарити, корити, смеркати, поночіти...*), так і такими дієсловами, що тільки вжиті неособово (*заблизити, загомонити, взяти, носити, блискати, милувати* і багато інших).

Коли дієслова в безпідметових реченнях на -но, -то щодо їх значіння характеризуються тим, що стосуються до живих істот і насамперед осіб, визначаючи їх дію, то про значіння дієслів у безпідметових реченнях цієї групи (на -ло...) можна сказати, що вони стосуються передусім до явищ природи або показують взагалі такі процеси, що відбуваються з невідомих причин чи хоч здаються загадковими, неясними щодо свого походження. У реченнях на -но, -то підмет не називається сказати б свідомо (принаймні часто), а коли й не навмисно, то тільки через незнання його, при тім ця причина дії майже завжди буде „хтось“, у реченнях же з присудком ніякого роду однини (-ло...) він завжди невідомий і таємничий („щось“). Певна річ, не випадково, що ці останні речення більше поширені в народній мові.

Приклади:

Де не візьмись вихор та буря.

Ухопило одну дочку Оленку та й понесло!

А то змій ухопив та поніс. (Нар. каз.)

А мої оченьки як кленовим листом затемнило, ніби тайними дверцями мої очі зачинило. (Нар.)

Колись там була пуща, така росла полома (трава), що й не просунешся. Там, кажуть, колись кричало, реготало і вило на всю плавню. (Нар. опов.)

*Хмарами пів неба за мостило, на сонечко мов ніччю
налягло. (Є. Греб.)*

Дніпра гирло (знах. відм.) затопило. (Т. Шевч.)
Вас іще досі милувало, а далі вже не помилює.
(Б. Грінч.)

І димом

Праведного вкрило. (Т. Шевч.)

*Гудом гуде вгорі, реве, вис, трощить гілля
(знах. відм.) і шпурляє сухим ломом. (С. Васильч.)*

По лісу завило. (Т. Шевч.)

Берить свиту, бодай вас за зуби взяло. (М. Коцюб.)

Куди понесло тебе? (В. Виннич.)

*А батько... простудилися: ще розтавало, а в їх
чоботи драні..., ноги крутить. (А. Тесл.)*

Так було і в Трої, так і буде. (Т. Шевч.)

*Золоті надії, дитячі химери — розбило, взяло,
як грім пір'я. Кинуло за високі стіни, між темні
вікна. (С. Васильч.)*

Також і в стосунку до людей такі безпідметові речення
живаються:

У неї раз украло спідницю. (Нар.)

У нього снопи забрало (про людей). (Нар.)

„Хазяїн дома?

На дворі крикнуло: Указ од кесаря“. (Т. Шевч.)

Переходом до цих останніх форм безпідметових речень
були, мабуть, широко знані українській мові речення на
означення дій людей (невідомих) із підметом щось:

Трохи згодом чує — щось грюкнуло..., забалакало.

(А. Тесл.)

*„Стережись“ — гукнуло щось іззаду і баскими кінцями
проскочило повз дітей. (М. Коцюб.)*

Коли взяти на увагу, що ніяким родом в українській
мові, м. ін., означається особи з метою виявити зневагу
до них, презирство [напр.: „А кляте ж яке, а кляте (це
про Федька) — сплескує руками мати — хоч би ж попро-
сило тата, хоч би ж заплакало“. (В. Виннич.)], то можна
сказати, що стилістичне значіння безпідметових речень із
дієсловами третьої особи однини ніякого роду в стосунку
до вчинків людей зовсім інше, ніж безпідметових речень
на -но, -то, де цих чуттєвих відтінків немає. Тим то й на-
даються до таких безпідметових речень у формах з особи
однини ніякого роду переважно дієслова певного значіння
як *красити, забрати, загарбати, спалити, поламати,*

псувати, пошкодити... словом із значінням такої діяльності, що з нею треба критися через осудність її. Звичайно така дія може належати одній людині або невеликій кількості, бож не можна, напр., сказати „в ті часи сплюндрувало мало не всі міста на Україні“, а „сплюндровано“ чи що, і такі речення, як:

*Гей, не дивуйте, добрії люди,
Що на Вкраїні повстало.* (Нар. пісня)

видаються незвичайними.

§ 149. Як і прислівникові безпідметові речення (§ 147), речення з неособовими дієсловами третьої особи однини ніякого роду з-ся вживаються головним чином на означення певних психічних станів людини і завжди дуже загально, абстрактно. При дієсловах, що стосуються людини, звичайний додаток давального відмінку: *мені не п'ється, не їється, дрімається, верзлося, спалося, йшлося, забажалося, снілось, жилося* і т. ін. Як такі, так і інші дієслова здебільшого повстають із звичайних дієслів через додавання -ся: *збирається (на дощ), клалося, трапалося, сталося* і баг. ін., хоч бувають такі дієслова і без відповідних форм на -ти: *виногодитися, поназбігатися*.

Взагалі такі речення дуже поширені і майже від кожного дієслова, що стосується діяльності людини і не буває з-ся в особовій формі, може повстати таке неособове дієслово з-ся і відповідне безпідметове речення:

*Я живу — мені живеться, жилося...
він вірить — йому вірється, вірилось...
ти їси — тобі їється, їлось...*

Іноколи такі безпідметові речення можливі й від таких дієслів, що з-ся бувають особовими, напр.: *п'ється, пилає вода — мені не п'ється, пилося* (взагалі), *їється, їлася каша — йому не їється, їлось* (взагалі) тощо. Взагалі при дієсловах переємного значіння з-ся звичайні в українській мові двочленові (з підметом) речення:

*Кукурудза сіється, кукурудза родиться...
Молодому хлопцеві женитися хочеться. (Нар. пісня)
Строяться доми та все новії. (Нар. пісня)
Пословиця говориться, а хліб їється. (Нар. присл.)
Пшениця молотиться й віється. (О. Сторож.)
Досі пам'ятає, які то нагайки дротянки плелися
в пана Максима Гримача. (М. Вовч.)
Слова дощем позаливалися. (Т. Шевч.)*

Та от же як вона (пісня) співається. (П. Куліш)
 Будуть роздаватися надгороди. (П. Куліш)
 А колись... Давно колись то!
 Рушники вже ткались,
 І хустина мережалась,
 Шовком вишивалась. (Т. Шевч.)
 Які там мовились слова, які лилися слози.
 (Ів. Франко).

Тільки зрідка, переважно як синтаксичний льокалізм, трапляються такі речення як безпідметові з додатком іменниковим знахідного відмінку:

А похорон за що с правилося бабуні! (О. Кобил.)
 Прошу вас так, як проситься, кого любить ся.
 (О. Кобил.)
 Які саме заходи маєть ся на увазі?. (В. Виннич.)
 Не таку невістку ждалось батькові. (П. Мирний)

Великого поширення такі безпідметові речення з знахідним відмінком додатковим у літературній мові не мають, і тому такі речення, як напр., „на Білоцерківщині розгорнулося цілу дискусію“ (з газет), видаються неоправданими.

Проте безпідметові речення на -ся з прийменниковими додатками, як *про це писалося, говорилося, на те не зверталося уваги* тощо досить звичайні в літературній мові.

Як бачимо, безпідметові речення на -ся мають своє значіння й застосування, речення з -ся і з підметом своє. Одні одних вони не виключають і добрі на своєму місці. Зокрема речення на -ся двочленові можуть змагатися з різними іншими, як от із різними безпідметовими реченнями (*кукурудза сіється* — *кукурудзу сіють*, слова *дощем позаливалися* — слова *дощем позаливало*), та тільки не слід думати, що якась із цих конструкцій найкраща: на своєму місці кожна з них добра, хоч, звичайно, в окремих випадках вони можуть бути цілком рівноправні і рівновартні. Такі конструкції, напр., як *кукурудза сіється* супроти таких, як *кукурудзу сіють* надають реченню значіння загальнішого, себто такого, де виступають тільки два члени мислі — *кукурудза* і *сіяти*, і зовсім немає третього члена — „того, хто сіє“, що є в формі *сіють* (3. особа натиє на „люди“, „сіятичі“...).

Безпідметове речення при не § 150. Заперечення не обертає двочленові речення в безпідметові. Це буває при дієсловах формального значіння, себто таких, що вживаються більше на зв'язок, отже насамперед при *бути*:

був дощ — дощу не було
 хліб є — хліба немає
 буде хуртовина — хуртовини не буде
 знайшлися люди — не знайшлися людей
 малась сила — не малось сили
 з нього виробився добрий майстер — з нього не ви-
 билось доброго майстра
 Одна птиця винялась, що добила усіх звірів. (Нар.), але
 Такі пішли дощі, що й дня не винялось погожого.
 (Нар. опов.)

Якби то, думаю, якби
 Не похилилися раби...
 То не стояло б над Невною
 Оцих осквернених палат! (Т. Шевч.)

Зокрема такі безпідметові речення завжди будуть при
 немає: нема ради і т. ін., а також і заступниках немає як
 чортмає, катмає: Пашпортів у їх чортмало. (Нар. опов.)
 Тільки дуже зрідка речення з запереченням при формах
 від бути бувають двочленові:

Знов молодість не буде. (О. Олесь)

Здається, така конструкція властива тільки літературній
 мові, а не народній.

§ 151. Речення з відносною безпідметовістю
 Речення з від- це речення з такими формами дієслів, де особа
 носною без- ясно виступає в закінченнях, хоч вона й неви-
 підмет. значена. Через те, що в таких присудках особа
 невизначена, і самі речення, ці набувають загальнішого,
 ширшого значіння супроти відповідних речень із підметом.
 Таких безпідметових речень кілька розрядів.

1. Речення з присудком третьої особи множини дійсного
 способу на означення таких дій, що стосуються не однієї
 особи, а невизначеної кількості:

От і тепер гомонять, що Трубихівна ходить до
 своїх сиріт дітей. (Ів. Неч.-Лев.)
 У сій річці скарби поховали. (Нар. опов.)
 Подейкували на Бульбу, що він нібито украв.
 (Нар. опов.)
 Везли людей на заслання. (А. Тесл.)

Усі такі безпідметові речення можуть бути тільки з та-
 кими дієсловами, що стосуються дій людей і власне
 в досить обмеженім колі дієслів (кажуть, осудять, засмі-
 ють, позжальють тощо). Підмет у них прозоро-ясний хоч
 і не названий. Власне значінням своїм такі безпідметові

речення нічим не відрізняються від відповідних речень із підметами (*побейкували — люди побейкували*), стилістична вага їх лише в лаконічності.

2. Речення з присудком у формі другої особи однини на означення дуже загальної думки:

Усіх не навчиш (ти, кожна, всяка людина)

Що посієш, те й збереш. (Нар. прик.)

Це найбільш придатна форма безпідметових речень на вираз різних сентенцій, прислів'їв із дуже широким значінням. Звичайно, знов такі такі речення не виходять з кола дієслів, що стосуються людини.

3. Речення з присудком у формі наказового способу другої особи однини теж на означення загальних сентенцій, тільки з тим відтінком, що надає наказова форма:

Добре роби, добре й буде. (Нар. присл.)

Не лізь у горох, то не скажеш „ох“. (Нар. присл.)

Крути, та не перекручуй. (Нар. присл.)

Уваги до безпідметових речень § 152. 1. У § 147 сказано, що воно, все тощо в таких реченнях, як *Та воно й справді темно.* (Б. Грінч.) тощо це не підмети, а вказівні слова. Такі вказівні слова можуть бути й при всіх інших безпідметових реченнях, як от, напр.:

Воно ще кажуть, що ніби то скала та гори.
(Нар. опов.)

*Якби з ким сісти хліба ззісти,
Промовить слово, то воно б
Хоч і якнебудь на сім світі,
А все б таки якось жились.* (Т. Шевч.)

Ці вказівні займенникові слова, надто ж воно, бувають і при двочленових реченнях, де вже зовсім видно, що вони не підмети:

Думала собі: де це я вас бачила? Але воно я вас у дворі панському бачила. (Б. Грінч.)

2. Значіння кожної з форм безпідметових речень залежить, як ми бачили, почасти від самої граматичної форми присудка, а почасти від тих дієслівних пнів, що з ним в'яжеться та чи інша форма безпідметових речень. Форма, напр., другої особи однини наказового способу виразно зв'язана з особою, бо такою формою звертаються насамперед до людей. З другого боку певні гнізда дієслів більшменш одноманітного значіння, приймаючи якусь одну форму безпідметовості, теж надають їй властивості свого зна-

чиння. Проте все ж ніяк не можна сказати, що кожне окреме дієслово може мати лише одну форму безпідметовості, бо іноді те саме дієслово може бути в кількох формах безпідметовості. На таких випадках саме й добре видно стилістичну відмінність кожної форми безпідметовості супроти другої. Напр.:

снопи за́брано — снопи забра́ло — снопи забра́ли.

Перша форма має дуже широкий обсяг значіння, бо *снопи забрано* можна сказати і тоді, коли їх забрали ті, кому вони належать, і коли їх покрали, або що, аби тільки їх забрали люди. Друга форма може бути вжита в двох більш-менш обмежених випадках: або тоді, коли *снопи забрало* водою, вихром тощо, або тоді, коли їх хтось покрив. Нарешті третя форма *снопи забрали* доречно буде тоді, коли ті, хто забрав їх, відомі слухачеві чи читачеві люди.

Знов же часто в мові переплітаються різні безпідметові речення, а то ще й разом із двочленовими, і, звичайно, не завжди можна довести кінцевість тієї чи іншої форми. Так, напр., у реченні

Дивиться, з одного боку написано верстви, а з другого таблиця пририта. (Нар. опов.)

ніщо, здається, не стояло б на перешкоді обидва речення з підкресленими присудками вжити в тій самій формі — хоч безпідметових на *-но*, *-то*, хоч підметових на *-ні*, *-та*, або й формах навзаєм перемінених (тобто „написані верстви“; „таблицю пририто“). Та різноманітність способів вислову вже сама по собі становить стилістичну вартість.

§ 153. Крім звичайних двочленових речень із складним підметом та присудком і речень безпідметових, у мові бувають іще й речення з складним підметом. Це такі речення, де підмет віддається або цілим словосполученням, або хоч і одним словом, тільки ж із таким значінням, що не дозволяє назвати його простим підметом через своєрідні умови граматичного зв'язку з присудком.

Деякі з цих речень споріднені з безпідметовими реченнями, бо їх підмет наближається до додатка прислівникового.

До речень із складним підметом належить чимало рядів їх.

1. Коли зіставити матеріал, поданий у § 43 про сполучення іменників із числівниками *два*, *дві*, *обидва*, *обидві*, *три*, *чотири*, з тим, що сказано в § 140 про способи па-

рування слів, ми побачимо, що такі словосполучення, як *два бр'ати, дві руки, три відрі* власне не підходять ні під рубрику згоди, ні підрядності, хоч усі члени словосполучень змінні слова. У них ніби є елементи згоди („два брати“, „дві руки“), алеж одночасно бачимо, що наступні іменникові форми в цих словосполученнях такі, що їх аж ніяк не можна назвати керівними словами словосполучень. бо вони ж самі стали саме такими під впливом попередніх числівників. Це зовсім окремі словосполучення: напівузгоджені, напівупідряджені.

Щождо сполучень іменників із числівниками *п'ять, шість...*, то за ними, здається, можна визнати підрядність, бож іменники в таких сполученнях завжди будуть родового відмінку (*п'ять братів, шість хат, сто місць* і т. ін.) і залежать від числівників, алеж у непрямих відмінках словосполучення вже набирає характеру згоди (*п'ятьом братам...*). А до того родовий іменників при числівниках *п'ять, шість...* іноді буває ще в формі родового однини: *п'ять чоловіка*.

Усі такі словосполучення сприймаються то як іменникові множині тями (рідше), то як тями прислівникові (скільки?). Коли такі словосполучення назовного відмінку, то в першому випадку сприймання вони правлять ніби за підмет у множині, чому й присудок тоді буває в формі множини. Коли ж такі словосполучення сприймаються ніби як прислівники, присудок кладеться в однині ніякого роду (як це останнє видно з форм минулого часу). Таким чином в мові з'являються подвійні, хисткі конструкції речень.

Приклади:

Не прийнялись три ясени...

Повсихали три явори. (Т. Шевч.)

Дві хати стояли одна від одної далеченько. (Б. Грінч.)

Попереду всього війська

Три старші виступали. (Л. Україн.)

Три сестри свічку сукало. (Нар. пісня)

Іде ляхів сорок хорошої ероди. (Нар. пісня)

Три дерева стоїть. (Б. Грінч.)

Та й з тим пророком два таких було,

Що звались Юдами. (Л. Україн.)

Як синтаксичний локалізм треба відмітити західньоукраїнські сполучення в таких реченнях із присудком ніякого роду знахідного числівника: *жило двох братів* тощо.

Так само і сполучення інших слів числівникового значіння з іменниками родового відмінку бувають складними підметами і хисткі щодо конструкції. До таких слів числівникового значіння належать як деякі прислівники

(*трохи, мало, чимало* тощо), так і такі слова інших категорій, що набули прислівникового значіння, хоч і не перейшли ще зовсім до прислівників, маючи, напр., іще форми словозміни. Часто такі слова просто вживаються в числівниковому значінні, як от іменники збірного значіння: *сила, крихта, жменя, базар* тощо, тобто в значінні *багато, мало* (скільки?). Зокрема ж щодо *багато*, то це слово формами зовсім наближається до числівників (порівн. *багато* — *багатьох, багатьом...*, *три* — *трьох, трьом...*, див. § 67), хоч буває і в ролі звичайного прислівника: *багато більший...* От приклади на такі складні підмети:

Скільки хороших людей сватались за тебе!

(Ів. Котляр.)

Багато женихів залицались. (Ів. Котляр.)

Та якби ще другий, то було б вас пара. (Нар. опов.)

Оставалось іще жменя глини. (Нар. опов.)

Базар людей насходилось. (Т. Шевч.)

Гаврилко сплюнув, бо йому набігло повен рот слини.

(М. Коцюб.)

Добре, що зосталося шматок паперу. (Т. Шевч.)

Така сама боротьба конструкцій і тоді, коли в складному підметі займенники *хто, дехто, кожний*, чи будуть при них додатки як *з них, з усіх* тощо, чи їх немає, і вони містяться вже в самих тих *дехто, кожний* тощо. Боротьба однини форми й множини значіння таких складних підметів призводить до вагання в уживанні форм присудка навіть у тій самій фразі.

Приклади:

Дехто з письменників наших хочуть запровадити звичай... (В. Самійл.)

Дехто люльки куристь. (Б. Грінч.)

Розлучились тут найстарші,

Кожний різно подалися. (Л. Україн.)

Хто йде, їде, не минають

Зеленого дуба. (Т. Шевч.)

Тепер більшість (письменників) понаходили собі кожний службу і пише крадькома на дозвіллі.

(В. Коряк)

Боротьба значіння і форми в таких конструкціях призводить навіть до того, що сама форма складного підмета порушується під впливом множинного присудка (звичайно, коли цей останній іде перший):

Заплакали й решта новобранці. (А. Свидн.)

І числівникові і інші наведені тут складні підмети, як уже й зауважено, наближаються до прислівникових виразів. За це свідчить не тільки те, що присудок при деяких підметах буває переважно в однині ніякого роду, а ще й те, що при таких словосполученнях може бути й прийменник *по, з*.

В обох їх було по три дочки. (Нар. опов.)

Аж тут чоловік із тридцять лізе в хату. (Нар. опов.)

Мабуть із тисяча собачих запряжок товклося на льоду. (З перекл.).

2. Зрідка й іменники збірного значіння спричиняються до подвійних конструкцій — то з присудком в однині, то в множині як до переваги формальної однини чи множини значіння. Це й дає підставу назвати такі підмети складними. Приклади:

Не стерпіло хазяйство, пішли до волости.

(Гр. Кв.-Осн.)

(тут хазяйство — у збірному значінні (див. § 99 -ство б).

Козацтво у брилях... шовковими поясами по підперизувані. (О. Сторож.)

З усіх усюд народу йде,

Та щось шепочуть про отруту. (Т. Шевч.)

Товариство

На Січ прямувало,

І мене взяли з собою. (Т. Шевч.)

Як почув народ, так і вжахнулисьь.

(Гр. Кв.-Осн.)

Неначе в ірій налетіло

З Смілянщини, з Чигирини

Просте козацтво, старшина —

На певне діло налетіли. (Т. Шевч.)

А втім останній приклад не дуже характерний, бо там інший складний підмет.

У сьогочасній літературній мові множинні присудки при подібних підметах трапляються рідко, далеко частіше в старій. Тепер виразно перемагає формальна ознака — однина підмета. Звичайна конструкція тепер, напр., *ві-твору понаходила*, (а не „понаходили“), *робітництво закликає* (а не „закликають“) і т. ін., хоч, треба сказати, і раніше такі конструкції незвичайні, бо присудок у множині в таких випадках буває тоді, коли він стоїть далеко від підмета, надто ж у повторних присудках.

3. Коли в підмет увіходить кілька іменників (займенників) однорядних чи незалежний із підрядним, то такий складний підмет теж не одноманітно згоджується з присудком: цей останній буває або в однині, або в множині. У цій групі речень із складними підметами вирізняються кілька способів підметових сполучень.

Коли в складний підмет увіходять однорядні іменники, то присудок або згоджується з найближчим іменником складного підмета, або просто стоїть у множині і таким чином згоджується ніби з усіма сукупно:

Всі коні і візці, і товар — пороздираний (Нар. опов.)

Зов'яне марно у палатах

Краса і молодість моя. (Т. Шевч.)

Раділо сонце, ниви, луки. (О. Олесь)

Сила й завзяття нехай вас не жида. (Г. Супрун)

І в той же час

Скирти і клуня занялась. (Т. Шевч.)

Шелестять

Трава та листя під ногами. (М. Черевяв.)

Колись то Лебідь, Рак та Щука

Приставить хуру узялись. (Л. Гліб.)

Мов за подушне, оступили

Оце мене на чужині

Нудьга та осінь. (Т. Шевч.)

Так само й тоді, як у складний підмет увіходить особовий займенник, хоч при цім присудок може бути й у формі узагальненої особи:

Се знаєш ти та я, та вартовий. (Б. Грінч.)

Се гасло тільки ти та вартовий, та я будем знати.

(Б. Грінч.)

У випадках підрядного сполучування іменників у складному підметі теж присудок або згоджується з іменником у назовному відмінку, або стоїть у множині:

„Чи спиш, чи чуєш, брате-Луже?“

Хортице-сестро?“ Загула

Хортиця з Лугом: „Чую, чую!“ (Т. Шевч.)

З позорища увечері

У терми сховався

Святий кесар з лікторами. (Т. Шевч.)

З Трубайлом Альта між осокою

Зійшлись, з'єднались, мов брат з сестрою.

(Т. Шевч.)

А серед базару

Стоїть Гонта з Залізняком,

Кричать: „Ляхам кари!“ (Т. Шевч.)

Коли у складний підмет увіходить особовий займенник³ то присудок згоджується з назовним відмінком, або ж кладеться у множині, але при цім і сам складний підмет може бути в різних формах, а саме замість „я з кимсь“ може бути „ми з кимсь“, замість „він з кимсь“ — „вони з кимсь“:

Того не сподівайся,
Щоб я пішов на оргію
З тобою. (Л. Україн.)

А я

На пожарищі хрест з Данилом
Поставили та помолились. (Т. Шевч.)
Кохана єдина! Ми вкупи з тобою
Робили над ділом святим. (Б. Грінч.)
Кармель був зовсім поправився..., жінка в його пиш-
нілась, як пишна роза, й жили вони з нею, як
риба з водою. (М. Вовч.)
Велів тобі пан Барабаш, гетьман молодий, шкатулку
з королівськими листами оддати. Чи не могли б вони
з кумом удвох прочитати. (Нар. дума)

Цікаві ще зразки складних підметів у таких прикладах:

І котяться з ясних твоїх оченят,
Мов перли, сльоза за сльозою. (Л. Україн.)
І за могилою могила,
Неначе гори, поросли
На нашій, синочку, землі. (Т. Шевч.)

Як то мало

Святих людей на світі стало!
Один на одного кують
Кайдани в серці. (Т. Шевч.)
Було двоє царів. Один другому віддали війну
з таким проговором, що которий которого не-
рехитрить, то того повішає з військами. (Нар.
опов.)

Щоб брат брата не різали
Та не окрадали. (Т. Шевч.)
Така вже в обох натура: кожна кожній не хоче
й на крихту вступитись. (П. Мирний)

4. Нарешті буває ще підмет складний у тім значінні, що хоч формально він і в однині, та в'яжеться присудок із ним множинний. Це множинність пошани, справжньої чи то іронічної:

Дід Панас дурно не скажуть. (Б. Грінч.)
До того люд домуштрували,
Що сам фельдфебель дивувались. (Т. Шевч.)

Ваша милість на її честь наклали на себе пошту.
(Перекл.)

Але там таки й Ваша милість виїхала з гаю. (Теж)

§ 154. Відповідно до підмета і присудок не складний присудок завжди буває однослівний, себто з дієслова в особовій формі. Такий однослівний присудок, щоправда, найзвичайніший, таж далеко не всім реченням нашої мови він властивий, бо є в ній і такі речення, де присудок складається з дієслова та ще додаткового слова — присудкового додатку. Власне справжній присудок може бути тільки дієслово в особовій формі, присудкові ж додатки це лише другорядні слова при дієслові, але ці другорядні слова часто цілком заступають дієслово-присудок, цілком правлять за присудок, через що часто й звуться вже не присудковими додатками, а попросту присудками.

Присудковий додаток не завжди можна відрізнити від звичайного додаткового слова простого речення. Найхарактерніша ознака присудкового додатку це те, що він в'яжеться з підметом через дієслово і разом із дієсловом становить присудок у реченні, напр., *Бій був останній*, де присудок із двох слів (*був останній*). Хоч із граматичного погляду головне в цім складнім присудку дієслово, алеж для потреб мови-мислі головнішим виступає як єсть присудковий додаток, а дієслово стає тільки помічним словом і навіть подекуди зайвим. Найчастіше помічним словом у складних присудках буває *бути*, а форми теперішнього часу від нього (*є, суть*) звичайно й пропускаються. Такі речення, як

День теплий. Він робітник.

слід уважати за речення теперішнього часу, як видно це і з того, що такі речення природно в'яжуться з додатками на подібну *сьогодні, зараз, тепер* тощо (а не *учора, колись, давно...* і не *завтра, потім, згодом...*), і з того, що в такі речення можна вставити *є, і*, нарешті, з місця таких речень при зіставленні їх з дієслівними реченнями, напр.

День був теплий
День буде теплий
День теплий
Він був робітник
Він буде робітник
Він робітник

День тепліє
День теплітиме
День тепліє
Він робив
Він робитиме
Він робить

Хоч дієслово *бути* й найбільш надається на помічне дієслово в складних присудках, та все ж воно може бути

й самостійним повним присудком, отож на ньому й добре пізнати характеристику дієслова в складному присудку.

Порівняймо такі речення:

<i>Хліб є</i>	<i>Гарний хліб є</i>	<i>Хліб (є) гарний</i>
<i>Хліб був</i>	<i>Гарний хліб був</i>	<i>Хліб був гарний</i>
<i>Хліб буде</i>	<i>Гарний хліб буде</i>	<i>Хліб буде гарний</i>

Коли ці речення читати (вимовляти) найзвичайнішим способом, то легко можна помітити, що в першому стовпці присудки (*є, був, буде*) і в другому (теж) вимовляються достоту з таким наголосом на них, як у третьому вимовляється *гарний*, помічне ж дієслово в цім останнім стовпці (*є, був, буде*) вимовляється без наголосу. Далі, ми бачимо, що поміж підметом та присудковим додатком у третьому стовпці стоїть дієслово, сполучаючи їх у головну пару, ніби як прийменник сполучає слова в другорядну пару (*нішов до школи, кухлик на воду* і т. ін.).

Ми взяли типову і вимову і лад слів у реченні-розповіді, тобто такі самі як, напр., у *Сонце заходить. Наш сад зазеленів.* і т. ін. (див. § 143). Та хоч як важить місце слова в реченні, не завсіди саме це визначає, де присудок його. Напр., написане

Хліб гарний був.

можна й так прочитати, що *гарний був* буде присудок, можна й так, що присудок буде *був*, а *хліб гарний* підмет з прикметниковим додатком. У першій вимові кладемо присудковий наголос на *гарний*, а *був* вимовляємо без наголосу зовсім, у другому присудковий наголос на *був*, а *гарний* вимовляємо з звичайним наголосом додатка прикметникового, себто як у парі *гарний хліб (був)* тощо.

Та навіть і речення

Гарний хліб був.

із прикметником на звичайному місці прикметникового додатку можна прочитати так, що *гарний* буде присудковим додатком, себто з таким наголосом на ньому, як і в реченні

Хліб був гарний.

Щодо способу читання того чи іншого речення, коли таких способів може бути декілька, то звичайно на письмі не бував вказівок на той спосіб, що його бажав би автор речення, і здебільшого той спосіб визначається сусідніми (попередніми) реченнями, тобто контекстом. Коли ж цих вказівок взагалі немає, то місце іменного слова, що може

бути і додатковим якимось членом другорядної пари, і додатком присудковим, уже само показує, що то таке, і як його треба читати. Так, у словосполученні

Тепер вони не бідують, бо їх господарство велике, а велике господарство дає більший прибуток. (з часоп.) перша підкреслена пара — головна пара (*велике* присудковий додаток при пропущенім дієслові *є*), а друга — другорядна, бо *велике* тут тільки додаток прикметниковий.

Присудковий додаток буває не тільки при дієслові *бути*, що саме сталося тільки помічним словом без будь-якого іншого значіння. Буває він і при деяких інших дієсловах, що стають лише по часті помічними, формальними, тобто при таких, що дещо втрачають своє основне значіння і тільки разом із присудковими додатками правлять за присудок. Такі дієслова частково втрачають і наголос свій, вимовляючись звичайно з меншим наголосом, ніж коли вони бувають присудками без присудкових додатків.

Ось приклади:

Він став

Він став старий

Дівчина виросла

Дівчина виросла велика

Не завсіди можна безумовно відрізнити додатки прикметникові від додатків присудкових, але характерний наголос тих і тих, а також значіння місця їх у реченні треба засвоїти якнайкраще, бо без цього не можна свідомо ставитися до своєї й чужої мови. В аналізі речення це дуже важливі ознаки, хоч і не єдині, бо задля визначення членів речення взагалі треба брати й інші, зокрема ж щоб визначити присудки і присудкові додатки, слід узяти на увагу ще й дієслово в особовій формі.

Ось кілька прикладів, де (підкреслені) прикметники більш-менш яскраво, характерно виступають то як додатки прикметникові, то як присудкові додатки за найхарактернішою ознакою — наголосом:

Та густий ліс, щільно й дружно поспіталися його рясні віти. (Б. Грінч.)

Тут *густи́й* — присудковий додаток, *рясні́* — прикметниковий.

І дочечка у їх росла,

Уже чимала піднялась. (Т. Шевч.)

чимала — присудковий додаток.

І що ближче до Берліну скоцується з гір доктор Рудольф, то все зрозуміліше, все ясніше стає йому дичине мовчання Каесему. (В. Виннич.)

Перші підкреслені прикметники — присудкові додатки, *дивне* — прикметниковий.

*Хвилі не вір ти мінливій:
Вітер де віє, туди вона й б'є,
Берег твердий незрадливий —
Він тільки певний притулок дає.* (Б. Грінч.)

Тут *твердий* — додаток прикметниковий, *незрадливий* — додаток присудковий. Про це свідчить і відсутність коми між ними і весь наведений вірш.

*Дід Панас прийшов із сходки мовчазний
і задумливий.* (А. Панів)

Дуже характерне значіння підкреслених слів як присудкових додатків ясно виступає, коли їх поставити перед *дід Панас*, тобто зробивши їх додатками прикметниковими: значіння усього речення стає різко відмінне.

*Не може ж бути, щоб одправлений наван-
тажений два дні тому потяг був останній.*
(В. Виннич.)

Тут місце підкреслених прикметників відповідає їх значінню: перші — додатки прикметникові, останній — присудковий.

*О, мій Словутицю преславний!
Мое ти ладо принеси,
Щоб я постіль весела слала.* (Т. Шевч.)

весела — додаток присудковий.

*Як мені смутненько, що сестрин хлопчик умер
маленькийй.* (М. Вовч.)
маленькийй — додаток присудковий.

§ 155. Із попереднього ми бачили, що особове присудк. до-
датки в не-
прям. відм.
дієслово як форма присудка може заступатися відмінюваними словами (іменами). Ці заступники присудка присудкові додатки тільки зрідка цілком заступають дієслова (при *є*), здебільшого ж увіходять у складний присудок, ніби доповнюючи дієслово як присудок. Досі ми розглядали такі присудкові додатки, що, як і підмет, назовного відмінку. Але присудкові додатки можуть бути й інших відмінків як без прийменників, так і з прийменниками. Такі присудкові додатки теж іноді звуть попросту присудками, хоч ще раз треба підкреслити, що це не справжні присудки, а лише при-

судкові додатки. Це насамперед додатки в орудному відмінку, далі в знахідному з прийменником *за*, *на*, *в* тощо: *він зветься Іваном, став за вчителя, вийшов на інженера, понав у дурні* тощо.

Повстає питання: чим же відрізняється присудковий додаток від звичайного придієслівного додатка, напр., додатка іменникового? Чому в *він зветься Іваном* орудний присудкового додатку, а в *пишеться пером* орудний додатку іменникового, у *вийшов на вчителя* знахідний присудкового додатку, а в *вийшов на вулицю* знов звичайний додаток іменниковий? Коли ще в таких випадках, як *хліб був гарний* додаток присудковий і місцем і наголосом відрізняється від додатка прикметникового, то в наведених зразках із додатками присудковими та звичайними додатковими іменниками в непрямих відмінках і цього нема.

І треба сказати, що справді чисто граматичної відмінності в наведених додатках як *на вчителя* і *на вулицю* тощо, здається, нема ніякої, коли ж ми їх розрізняємо, то тільки за внутрішніми ознаками, ознаками, зв'язаними з значінням словосполучень. Справа в тім, що дієслово в особовій формі — присудок — це найважливіша частина речення щодо значіння. Не даром з давен давна визначаючи підмет і присудок щодо їх значіння, кажуть, що підмет це те, про що говориться в реченні (вихідний пункт мислі), а присудок те, що говориться. У кожному разі й справді присудок (дієслово) це те, що приписується підметові як його активна ознака. Супроти нього додатки прикметникові підмета можна назвати пасивними ознаками його. Усі інші додаткові слова звичайно належать до дієслова (присудка), так чи інак визначаючи, обмежуючи, спеціалізуючи його, але безпосередньо до підмета вони вже не стосуються. Це ми можемо бачити, напр., на реченні, розкладеному на синтаксичні пари в § 139.

Так от коли другорядні члени речення своїм значінням стосуються до підмета і в'яжуться з ним через дієслово-присудок, то вони й становлять таку окрему групу членів речення, що за цими внутрішніми їх ознаками й можна назвати присудковими додатками. Чисто граматично такі члени ніби просто другорядні члени речення, зв'язані з керівними словами одним із звичайних способів парування (див. § 140).

Та в тім то й річ, що коли пильно придивитися до того, як в'яжеться іменна частина присудкового додатку з підметом, то побачимо в цьому дещо таке, чого в звичайних синтаксичних парах немає. У реченнях, напр., *Він був молодим*, і *Вона була молодою*, ми бачимо, що орудні

(себто непрямі) відмінки прикметника не тільки підрядні, а й згодні. Отже це випадок одночасної підрядності й згоди. Підрядність залежить від дієслова, а згода від іменника. З цього можемо ще раз пересвідчитися, що присудковий додаток в'яжеться з підметом через дієслово. Так само й з прийменником: *Я буду за старшого*, але *Я буду за старшу*, як до того, хто це я. Отже це й формальна відзнака присудкових додатків супроти звичайних додаткових слів.

З попереднього § ми бачили, що звичайний додаток прикметниковий при підметі, переходячи в розряд присудкових додатків, пересувається до дієслова, бо тепер він уже не безпосередньо з підметом в'яжеться, а через дієслово-присудок. Чисто внутрішнє, логічне значіння присудкових додатків непрямих відмінків, м. ін., може бути ілюстроване тим, що речення з такими присудками основним значінням своїм звичайно спадаються, або принаймні наближаються до речень із складним присудком назовного відмінку, напр., *зався Іваном — зався Іван, став учителем — став учитель, вийшов у люди — став чоловік* тощо, що категорично відрізняє ці сполучення від таких, як *пишеться пером, вийшов на вулицю* і т. ін., хоч в мові й такі випадки, коли ми не можемо певних словосполучень віднести чи то до додатків присудкових, чи до звичайних другорядних, або з однаковими підставами можемо віднести до тих і до тих.

Присудковий додаток орудного відмінку часто змагається з додатком назовного відмінку, і тому природно повстає питання, як їх розмежувати.

Хоч часто ці присудкові додатки можна вжити в тій або другій формі без виразної відмінності в значінні (напр. *зався Іван і Іваном*), все ж можна сказати, що орудний присудкового додатку взагалі більше властивий тоді, коли присудок повинен визначати не постійну, тривалу властивість підмета, а саме навпаки, коли він показує властивість тимчасову, минущу, назовний же — постійну, сталу. Так, напр., зовсім не можна сказати *Той робітник був німцем*, а тільки *Той робітник був німець*. Приналежність бо до певної нації прикмета постійна. Але може бути і *Той німець був робітник* і *Той німець був робітником*. Недоречно сказати *Він там був два роки вчитель*, а можна *Він там був два роки учителем*.

Але на означення посади, професії, ролі, взагалі неістотної ознаки людини, а також тимчасової ролі речі, в українській мові дуже поширені присудкові додатки знахідного відмінку з прийменником *за*: *бути за вчителя, стати за погонича, правити за постіль* тощо.

Основне значіння всіх цих трьох конструкцій, що іноді можуть бути навіть при тому самому дієслові (*бути*), не однакове, як і саме походження їх: найстарша форма додатку присудкового назовний відмінок (*він був учитель*), молодша—орудний (*учителем*) і наймолодша—знахідний із за (*за вчителя*).

Допіру ми говорили за те, що орудний відмінок додатку присудкового супроти назовного вказує на непостійність і тимчасовість прикмети чи властивости, що приписується підметові. Щодо конструкції із знахідним відмінком із за, то вона визначає ще більшу непостійність і тимчасовість, ніж при орудному. Інак іще можна сказати так: найтісніше з підметом в'яжеться присудок у конструкції з назовним відмінком, самостійний він супроти підмета у другій, а найсамостійніший у конструкції з за. Отим то перша конструкція і дуже звичайна тоді, коли іменна частина присудка прикметник, надто ж коли цей прикметник називає постійну властивість підмета, а передусім у теперешнім часі: *сніг білий, сніг був білий...* (зовсім не кажуть „сніг білим“ і навіть „сніг був білим“ тощо). Алеж коли хоч би й прикметник, а визначав непостійну прикмету, напр., коли шню властивість підмета, то такий присудок може бути хоч у формі назовного відмінка, хоч орудного. Приклади з назовним присудковим прикметниковим додатком наведені в попередньому §, а тут подамо декілька прикладів з орудним:

Повне пролитим не буває. (Нар. припов.)

Будеш щасливою. (Ів. Котляр.)

Не будь

Таким до гостя гострим. (Л. Україн.)

Ще із ним ховає запояник,

Щоб не йшов на той світ безоружним (Л. Україн.)

Зразок повної однозначності конструкцій з присудковим додатком прикметника в назовному й орудному відмінку маємо в Т. Шевченка:

*Вона була ще молодогою
і прехорошаю собою.*

Приклади з назовним іменника:

*Того торговельного пункту начальник був лихий
та зухвалець.* З перекл.

А як стала стара баба,

Цілували б, була б рада. (Т. Шевч.)

(Серце) розірветься,

Хоч би було камінь. (Т. Шевч.)

Заввся він Тиміш Іванович. (М. Вовч.)

Приклади з орудним іменника:

Він був вовкулакою. (Нар. опов.)

Як був Перекоп турецьким городом. (Нар. опов.)

Хто взяв старіший за мене, то буде татом, а як жінка, то буде мамою, як молодиця, то буде тіткою, а як дівка, то буде сестрою, а як парубок, то буде чоловіком. (Нар. каз.)

Ведмідь колись був мельником. (Нар. опов.)

Коли я була дитиною. (Л. Україн.)

Ой, чи будеш ти, галочко,

Моїм діткам маткою. (Нар. пісня)

Коли не хоч братись,

То так будем: я—сестрою,

А ти мені—братом,

А дітьми йому—обое,

Батькові старому. (Т. Шевч.)

Стала хата пустою. (Гр. Кв.-Осн.)

Будь мені зятем. (Гр. Кв.-Осн.)

*Я не знаю, чи були правдою в цій звістці хвали
моему талантові.* (Б. Грінч.)

Ми були з покійним найкращими друзями.

(Б. Грінч.)

Тільки став мені тут братом

Той смуток глибокий. (Б. Грінч.)

І при тчею стане. (Т. Шевч.)

Суддею був ведмідь, вовки були підсудки. (Є. Греб.)

Приклади з знахідним після прийменника за:

Переодягнувсь я за москаля. (Нар. опов.)

Одяглась за старчиху. (Нар. опов.)

У мене дванадцять літ за джуру пробував.

(Нар. дума)

Чужа біда за іграшку. (Нар. присл.)

Скриня моя за стіл править. (Г. Барв.)

Порається всюди за видющу. (Г. Барв.)

Лев був за старшину. (Л. Глібів)

Галля... на осінь того ж року пішла вже за вчительку в школу грамоти. (С. Васильч.)

Як бачимо, тут є приклади, що споріднюють конструкцію з за не тільки з конструкцією з орудним, а й назовним (порівн. *Лев був за старшину і Суддею був ведмідь, вовки були підсудки*). Алеж у цілому в конструкціях із за присудок внутрішньо, значінням своїм стоїть далеко від підмета супроти того, як в конструкціях із орудним, надто ж із назовним. Ці конструкції з за наближаються своїм значінням уже до таких конструкцій, як „як що“.

„в ролі чого“ (чужа біда за іграшку — чужа біда як іграшка, за стіл правити — в ролі стола бути і т. ін.), де присудкові додатки вже зовсім далекі й самостійні.

До речі тут сказати, дуже близькі значінням до присудкових додатків орудні відмінки чи знахідні з займенниками *за, на, у* на місці колишніх знахідних та давальних без прийменників. Ці останні в сьогочасній літературній мові вживаються ще іноді, але здебільшого вже з відтінком архаїчних конструкцій. Напр.:

Се вже лучче мені живому у яму лягти.

(Гр. Кв.-Осн.)

Ти мене живого у яму кладовиш. (Гр. Кв.-Осн.)

Там матір добрую мою

Ще молодую у могилу

Нужда та праця положила. (Т. Шевч.)

За що, боже, покарав так тяжко,

Що не дав юнака побратима,

А судив посестру — сую вілу. (Л. Україн.)

(„в побратими“, „в посестри“).

Звичайно ж тут орудний:

Ой як мені зеленою бути. (Нар. пісня)

Вдрів її вже молодичею. (Гр. Кв.-Осн.)

Тебе ж малою мати пам'ятають. (Л. Україн.)

Ми оберемо собі ватажком Марка. (О. Сторож.)

Я її любила ще малою. (О. Кобиляк.)

(Цей останній приклад двозначний: *малою* можна віднести не тільки до *її*, а й до *я*, себто прийняти за присудковий додаток).

Знов же й у таких випадках прийменникові конструкції звичайні тоді, коли в додаткових словах іменник, а не прикметник:

одягти (кого) за старця, обібрати (кого) на (і за) голову, дати (кого) в погоничі (і на погонича, і за погонича, і погоничем) тощо, а такі випадки, як Чужої дитини не май за свою. (Нар. прип.)

тільки підтверджують думку, що конструкції з *за* взагалі стоять у такому стосунку щодо значіння до конструкції з орудним, як ці останні до конструкцій із назовним присудкового додатку.

На підставі наведених зразків і уваг щодо присудкових додатків і споріднених із ними інших ми можемо сказати, що в основі своїй конструкції з назовними, орудними й прийменниковими конструкціями присудкових додатків різнозначні.

На протилежних кінцях значіння стоять з одного боку такі конструкції, як

Він був німець. Орел — птах. Сніг білий.

а з другого такі, як

Він був за батька. Скриня править за стіл.

Між ними стоять конструкції з орудним. Отож хоч у окремих випадках і можливі всі три конструкції, напр.

Він сторож. Він сторожем. Він за сторожа.

Та вони не рівнозначні і добрі на своєму місці. Взагалі точно визначити, яка саме конструкція мусить бути і при якому дієслові, важко, але можна сказати, що по-1 до конструкцій з назовним у присудкових додатках більше надаються прикметники, ніж іменники, бо прикметники менш самостійні супроти іменників слова, по-2 до тієї ж конструкції надаються більш ті імена, що більше визначають постійну властивість підмета, і по-3 до неї ж надаються більше при дієсловах теперішнього часу. У конструкції супротивній до конструкції з назовним присудкового додатку лежить значіння більшої самостійності присудка, тимчасовості його як властивості підмета і заступництва („замість чого“, „як що“, „в ролі чого“). Звичайно, конструкція залежить іще й від самого дієслова: такі, напр., дієслова, як *правити, найнятися, стати* (в значінні *найнятися*), вимагають конструкції з *за*, інші можуть бути з назовним і орудним, а то й такі, що можуть уживатися з усіма трьома конструкціями як до потреби й значіння присудкового додатку. Але взагалі кажучи ні значіння дієслова, ні його форма, ні значіння присудкового додатку не можуть сами по собі визначати конструкції, бо її визначають усі вони, або й сторонні чинники (намір, мета). На своєму місці добрі і *Вона хоче бути приваблива* і *Треба чепурнішою бути* і *Треба комусь бути за старшого*.

Як завжди в мовах, на зразок усталених і звичних у мові конструкцій при широко вживаних словах такі самі конструкції з'являються і при словах новіших, чи хоч тільки новіших, поширених значіннях старих. Такі різнозначні конструкції, напр.,

Чого сумна стала мила? ? (Нар. пісня)

Аби ваша думка стала ділом. (П. Куліш)

Він мені за дитину рідну став. (М. Вовч.)

Віч обох нас хазяїнами настановив. (Г. Бар.)

Наставлено його за вчителя. (Акад. сл.)

тощо повинні були б стати за зразок і до конструкцій при *сприймати, відчувати, оголошувати, визнавати, вважати* тощо, а

також і взагалі бути за регулятора до вживання конструкцій по-правно. Доречно, напр., було б сказати

Сприймаю цукор солодким

але

*Сприймаю ці слова за образу собі
Він визнає його винним*

але

Він визнає його за доброго знавця справи.

У сьогочасній українській літературній мові помітний нахил до надмірної „українізації“ української мови, зокрема й щодо всіх цих конструкцій: часто надуживають конструкції „за кого“, „за що“. Так, зовсім недоречно ці конструкції, напр., у таких реченнях:

Тростянецький район... став за перший район масової колективізації. (з газ. „Комуніст“)

Небезпека зриву цього руху може стати за реальність. (з газ. „Прол. Прав.“)

Засідання оголошують за закритте. (теж)

А „вважати за краще“ тощо стало вже мало не загально-обов'язковим. Проте автори з органічним знанням української мови висловлювались інакше:

А вже себе славними на весь світ уважали. (П. Куліш)
Вважав він, по своєму вікові, найголовнішим ділом...

(П. Куліш)

Уважало своїм обов'язком подати тут погляди Миклошіча. (Ст. Смаль-Стоц.)

Король мене банитою-вигнанцем оголосив. (П. Куліш)

Вважався одним із найздібніших учеників доробицької гімназії. (Ів. Франко).

Можлива, певна річ, тут конструкція та й та, тільки ж прикметниковий додаток присудковий майже завжди при *вважати* буде доречний в орудному відмінку.

§ 156. До неграматичних присудків належать і присудкові додатки прислівникові. Це такі прислівники, що не тільки доповнюють, точніше визначають дієслова, як звичайні додатки прислівникові, а можуть цілком заступати присудки-дієслова. Такі присудкові додатки прислівникові бувають переважно при дієслові *бути*. Зокрема вони звичайні в безпідметових реченнях: *В лісу гарно. Було весело. Буде чудово.* Як і в інших реченнях із складним присудком дієслово *є* звичайно пропускається. Так само і такі двочленові речення, як *Він тут. Він був там. Він буде скрізь.* треба визнати за речення з складним присудком.

На таке твердження, м. ін., є підстава і в тім, що зрідка в українській мові присудкові додатки з прикметником другого й третього ступеня чергуються з такими конструкціями, де замість прикметника буде прислівник. Хоч такі конструкції звичайно й не рекомендовані граматиками, алеж вони трапляються:

Прудкіш од усього — думка. (Нар.)
Твоя краса видніш. (= видніша Л. Гліб).
Що день у бога, що година в дні, Кармель усе смутніш та смутніш. (М. Вовч.)
І написали..., що кесар бог,
Що більш од бога. (Т. Шевч.)
Хоч би в тисячу разів було більш землі..., то й тоді б усе загарбали, бо в панів очі більш черева. (О. Сторож.)
Мені голотонька миліш,
Бо з нею душеньці вільніш. (Ів. Мандж.)
Чи вам любіш одна якась баба,
ніж дух лицарства козаків? (Б. Грінч.)
Миліш тобі чужинці, ніж родина. (Л. Україн.)
Змій все далі й далі в'ється в небо, стає менше та менше. (В. Виннич.)
А хазяйка стала ще нахабніш. (М. Хвильов.)

Подибується прислівник замість прикметника в складному присудку та споріднених словосполученнях і інде:

А він уже так, як крига. (Т. Шевч.)
Прийшов батько, розглядає,
Насилу Степана
Розпізнає: отак його
Зробили кайдани. (Т. Шевч.)

§ 157. Найчастіше вживані форми помічного дієслова *бути* (*є, був, буду...*), позбуваючися додатки дієслівні самостійного значіння, а разом і наголосу, стають зв'язком між підметом і другорядним членом речення, цим самим обертаючи останні в заступники присудка — присудкові додатки. Такими додатками, як ми знаємо, можуть бути різні другорядні члени речення. До таких же присудкових додатків належать і дієменники при помічних дієсловах, насамперед при формах від *бути*. У § 147 наведені зразки безпідметових речень дієменникових з пропущеним помічним дієсловом *є*. Що справді такі речення слід приймати за речення теперішнього часу, це видно з зіставлення, напр., *Нічого не чути* і *Нічого не було чути* тощо.

Проте, як і в інших випадках, при інших складниках таких присудків, і при дієменниках іноді може бути наявне й дієслово *є*, напр.:

В інтересах передвиборчої кампанії є врегулювати питання про борги. (З часоп.)

Складні присудки з дієменниками при формах від *бути* бувають лише в безпідметових реченнях. При інших дієсловах присудковий додаток дієменниковий може бути

і в реченнях із підметом. До таких складних присудків належать всі такі словосполучення, як *став робити, почав писати, взяв просити, зібрався піти, надумав учинити* і т. ін. Супроти форм звичайного майбутнього часу недоконаних дієслів як *буду ходити, будеш носити...* всі такі складні присудки з дієйменниками власне нічим не відрізняються, у них тільки помічні дієслова не такі безмістовні, як *буду*. Проте можна вказати, що при помічних дієсловах *стати, почати, взяти*, як і при *бути* можливі дієйменники лише недоконаних дієслів.

Таким чином із розгляду форм присудків української мови, як граматичних, так і неграматичних, ми бачимо, що способи на те, як зв'язати підмет із присудком, різноманітні. Часто вони й різнозначні, власне з стилістичного погляду вони ніколи не бувають точно однозначні і завжди різнозначні, але з логічного не завжди ми можемо вказати, яка саме відмінність поміж тими чи іншими формами. Так, напр., здається, та сама мисль буде незалежно від форми сполучень головної пари в реченнях:

Радянські республіки не подобаються Англії.

Радянські республіки несподобні Англії.

Радянські республіки не до вподоби Англії.

А проте кожна з цих форм надає реченню специфічного кольору, своєрідного тембру, і стилістично ці речення далеко неїднкові. Іноді ми можемо вжити перше-ліпше з них, але іноді тільки якесь одно з них буде доречне, і його не можна без шкоди мові замінити на інші.

§ 158. Здатність дієслова теперішнього часу від *бути* в певних випадках зникати спричинилася до того, що в мові розвинулися речення безприсудкові, себто з самим тільки підметом (другорядні члени можуть бути, можуть і не бути). Такі речення звичайні на початках описів, себто в розповідній мові, до того вони майже завжди бувають перед дієслівними реченнями теперішнього часу.

Приклади:

Птах — ріка — зелена вика,

Ритми селянина.

День біжить, дзвенить-сміється,

Перегулюється. (П. Тич.)

Стук, грюк, тупіт, шаркіт, галас, регіт. Дрижать шибки, обсипається стеля. (В. Виннич.)

Поле. Гай. Синіють луки.

Манить погляд небосхил. (Г. Чупр.)

*Гармидер, галас, гам у гаї,
Срамотні співи; аж лящить
Жіночий регіт. (Т. Шевч.)
Ніч. Весна. Гримить повінь. На дальньому ко-
столі горить огонь. (М. Хвильов.)*

Ці назовні речення поруч із реченням з дієсловами теперішнього часу стоять до цих останніх достоту в такому самому стосунку, як бездієслівні речення типу *Ліс зелений* до дієслівних типу *Ліс зеленіє*. І там і там у бездієслівних реченнях пропущене *є* у значінні самої тільки дієслівності без жадного іншого значіння, (порівн. *Гроші є*). Не слід тільки думати, що кожен іменник сам по собі вже є назовне речення. Він стається реченням звичайно тільки в умовах сусідства з дієслівним реченням теперішнього часу. Взагалі такі речення з'явилися як наслідок усування дієслова *є*, здатності інших членів речення переймати на себе функцію дієслова. Назовні речення, принаймні в найхарактернішій вигляді їх, себто коли бувають тільки сами підмети без жадних додаткових слів, характеризують літературну мову.

Стилістичне значіння назовних речень — змалювати нерухому картину, один момент, ніби зфотографувати його, навіть тоді, коли в самих лексичних значіннях іменників багато руху, як ото в другому або четвертому з наведених прикладів. Протилежний стилістичний ефект досягається дієсловами, бо дієслово, як граматична категорія, визначає діяльність, рух, чинність. Шевченко, напр., широко використовує обидва засоби, з одного боку назовні речення, як *За байраком байрак... Садок вишневий коло хати... Кругом неправда і неволя... І в термах оргія... Ні родини, ні хатини: шляхи, ніски, горе...*, а з другого на означення швидкої зміни явищ часто вживає коротких речень із багатьма дієсловами, напр.:

Погас місяць горить сонце,
Гайдамаки встали,
Помолились, одяглися,
Кругом мене стали.

Рибалонька кучерявий
З усієї сили
Кинувсь в воду; пливе, синю
Хвилю роздирає,
Пливе, пливе — от-от доплив!

Пірнув, виринає.
Підняв її, поцілував,
Хвиля застогнала,
Розкрилася, закрилася,
І сліду не стало.

Реве, лютує Візантія,
Руками берег достає;
Достала, зникнула, встає —
І на ногах в крові німіє.

І знов лечу. Земля чорніє.
Дрімає розум, серце мліє.

...а в очеретах —
Реве, стогне, завиває,
Лози нагинає,
Грім гогоче, а блискавка
Хмару роздирає.

Скрізь порання: печуть, варять,
Вимітають, миють.

Прибралась, ходила,
Поки люди домовину
Надворі робили.
Доробили. Положили,
Понесли, сховали.

Другорядні пари.

§ 159. Додаток прикметниковий це згоджене слово, себто таке, що його форма залежить від форми керівного (див. § 140), а саме від форм роду, числа й відмінку іменника. Говорилося вже й про звичайне місце додатка прикметникового перед керівним іменником (§ 143), напр.,

Мої співи прості і робочому серцеві рідні. (В. Чумак)

Прикметниковий додаток в'яжеться з іменниками, себто може бути при підметові, іменниковому присудковому додатку і при звичайному іменниковому додатку.

Практично найважливіше спинитися на тих випадках уживання прикметникових додатків, коли вони змагаються з іншими конструкціями й плутаються з ними.

1. Значіння прикметникового додатку в синтаксичній парі — визначити ознаку іменника, отже за прикметником у такій парі завжди буде логічно другорядне, посібне значіння супроти його допарка — іменника, що на ньому й буває звичайно сильніший наголос. Це найкраще видно з таких пар, як *політична економія і економічна політика, радянська республіка і республіканська рада, революційна законність і законна революційність* тощо.

Пригадаймо, як свого часу повстало було гасло „замінити законну революційність на революційну законність“, себто треба перенести головну увагу з двох зв'язаних там *революція і законність* на друге з першого, і це цілком добре висловлено заміною місць прикметниково-іменникової пари.

Див. іще 161.

2. Досить поширені в мові випадки, коли пари з прикметниковим додатком змагаються з іншими конструкціями, а саме з додатком іменниковим родового відмінку замість прикметника.

Це насамперед пари з присвійними прикметниками на -ів, -ин: *братів, Шевченків, тітчин* тощо. Такі пари, як *братове горе, Шевченкові твори* тощо справді досить звичайні в українській мові, але не слід надуживати їх. Поперше такі словосполучення доречні тільки тоді, коли прикметник походить від назви живої істоти і майже виключно особи, а подруге коли іменниковий член пари ви-значав те, що належить особі, передусім річ, далі й вла-стивість її, діяльність, напр.: *братова шапка, Кулішова вдача, Шевченкові переконання*. Але краще сказати *пого-рон Шевченка, значіння Франка* тощо, бож тут уже нале-жності, присвійності немає, а є лише стосунок, дальший і інший зв'язок певних явищ і речей. Та навіть і в випад-ках приналежності вона віддається родовим відмінком, а не присвійним прикметником тоді, коли особа названа двома словами: *твори Лесі Українки* тощо.

Проте в таких випадках можлива й мішана конструкція, напр., у *Джека Лондонова оповіданнях* (З перекл.). Колись такі мішані конструкції були дуже поширені в мові, тепер же від них уже від-гонять архаїзмами.

І через те, що в випадках двослівного означення особи конструкція з родовим іменників нормальна, і крім того поруч конструкцій з присвійними прикметниками вжива-ються й конструкції з родовим присвійним. Такі кон-струкції менше властиві народній мові, більше літературній. У народній мові родовий приналежності звичайно буває перед керівним іменником: *вдови дочка, батька двір* тощо. У літературній же родовий приналежності частіше буває після керівного слова. Ось декілька прикладів різних кон-струкцій.

Полковницина мати (Б. Грінч.)

В Гаврилковій голові промайнула думка
(М. Коцюб.)

Від Августа часів. (Л. Україн.)

Він Байдиною славою хвалився,

За душу Байди день-у-день молився. (П. Куліш)

(Ляхи) *і кості Богдана*

Й Тимошеві в Суботові

Гарненько спалили. (Т. Шевч.)

Собор Мазепин сяс, біліс,

Батька Богдана могила мріє. (Т. Шевч.)

Цікаво відзначити, як усі ці конструкції взяті в Шевченка. Конструкція типу *Гонти діти* (родовий перед керівним словом) на весь його Кобзар вжита лише 5 разів і то виключно в молодечий період його літературної діяльності, а пізніше вже вона не трапля-ється, конструкція типу *діти Гонти* (родовий після керівного слова)

34 рази, а конструкція *Гонтини діти* (тільки в Шевченка „Гонтини“) аж 65 разів і до того з дуже помітним зростанням її в другій половині його літературної діяльності.

3. Коли прикметниковий додаток, як також і інші слова, що приймають родове, числове й відмінкове закінчення залежно від інших керівних слів, стосується до кількох іменників, то й форма такого прикметника буває непевна, нестала щодо закінчення: він буває у згоді або з ближчим іменником, або просто в множині, таким чином ніби згджуючись із усіма (порівн. § 153):

Люблю широкий степ і море.

Між молодими парубком і дівкою. (Гр. Кв.-Осн.)

Коли прикметник чи інше слово з залежним закінченням залежить від такого іменника, що його рід непевний або самим закінченням своїм, або тим, що він визначає, то знов же закінчення прикметника буде хистке, переважно ж ніякого роду:

І на стіні бляшане піпівника: куди вітер, туди й він обертався та чергінькав. (А. Свидн.)

Хто його в біса сподівався, як а там хліб-сінь буде.
(О. Сторож.)

Незабаром зробилася мати

Із доброї тії дівчати. (Т. Шевч.)

Моє полудня тепер. (О. Кобил.)

(Дають) *Хто бублик, хто гроші,*

Хто старому, а дівчата

Шажок міхоніші.

Задивляться чорнобриві:

І босе і голе. (Т. Шевч.)

Оскільки додаток присудковий з прикметника та споріднені інші словосполучення (див. § 154) згоджуються з керівним іменником, то й у таких сполученнях буває згода за значінням, а не за формою слова, напр.:

Ради бога, сеньор — скрикнув Санчо — я не хочу бачити вашу милість голим. (Перекл.)

Щодо додатку прикметникового при числівниках два, дві, обидва, обидві, три, чотири, то він буває в формі хоч назовного, хоч родового множини:

Ой три шляхи широкії докупн зійшлися.
(Т. Шевч.)

І стали тихо плакати

Дві хмароньки ясні. (О. Олесь)

У нього було три сини жонатих. (Гр. Кв.-Осн.)

Додаток
іменниковий

§ 160. Як ми вже знаємо, іменникові додатки це члени другорядних пар у реченні, а саме іменники непрямих відмінків, себто всіх крім назовного та кличного. Залежать форми іменникових додатків не від форм, а від значінь інших керівних слів. Іменникові додатки бувають насамперед безпосередньо залежні (*підручник фізики, їздити кіньми*) і посередньо, себто через прийменники (*одежа про свято, іти поїбтином*). Потім того іменникові додатки залежать від різних членів речення — від іменників, прикметників, дієслів, прислівників (*грядка на капусту, голінний на мед, нести воду, удвох із ким*). Взагалі розряди іменникових додатків дуже численні й різноманітні.

Ми розглянемо найважливіші ряди другорядних пар із іменниковими додатками за звичайним порядком відмінків, але прийменникові пари виділимо окремо.

Родовий від-
мінок при
іменах

§ 161. Родовий відмінок в українській мові взагалі дуже поширений, і дуже поширена збіжність його з іншими другорядними членами речення, чому в мові натрапляємо на численні синтаксичні паралелізми, тобто більш чи менш оправдані вживання рівнобіжних конструкцій.

То плується він із присвійним прикметником (*особа Куліша — особа Кулішева*), то з знахідним відмінком, напр., *Не ждай матері. і Не розплете густу косу.* (Т. Шевч.), то з давальним, напр., *Вчись усьому то м у, ч о г о тебе будуть учити.* (Гр. Кв.-Осн.).

Спинімось на найголовніших парах із родовим відмінком, відмічаючи їх особливість супроти рівнобіжних інших словосполучень із іншими формами, їх взаємини й значіння.

1. Родовий відмінок іменника залежний від другого іменника має надзвичайно широке і часто невразне значіння стосунку. До цієї групи належать і ті родові приналежності, що за них була мова в § 159, як *душа злодія* (Т. Шевч.), *думки Христини* (П. Мирний), *голос редактора* (С. Васильч.) тощо. Але зовсім звичайні в українській мові, надто ж у літературній, родові відмінки чисто стосункового значіння. Не спиняючися на таких звичайних словосполученнях у народній мові, як *гурт хлопців, четверо овечок, в'язка солом, хустка (білого) шовку, (доброго) батька дитина*, зауважимо лише, що в ній відомі далеко рідше такі сполучення, як *сонце правди, честь народу*, але вони дуже розвинені в мові літературній, надто ж діловій, прозаїчній, на подобу таких, як *розвиток революції, культ Шевченка, чари таланту, доцільність заходів*.

*учитель історії, підручник географії України, вивчення
стилю доби відродження (три родових залежних) і т. ін.*

Як справді характеризує це словосполучення інтелігентську мову, як чимраз збільшується число таких пар у мові письменників з поширенням їх тематики і взагалі з виходом мови на широкі шляхи вселюдських інтересів, можна бачити з пробних обрахунків таких пар, правда, на невеликих уривках, у народній мові (етнографічні записи), старіших і новіших деяких письменників і сьогочасній діловій мові. Обрахунки ці зроблено на уривках більш-менш однакового розміру і підраховані всі безприйменникові родові відмінки іменників, залежні від інших іменників. І от у стосунку до всіх основних словосполучень (пар) на тих уривках мови словосполучень із родовим іменника виявлено:

У народній мові	0 %
У М. Вовчка	0 „
У Т. Шевченка	0,5 „
У Б. Грінченка	3,5 „
У М. Коцюбинського	6,2 „
У О. Олеся	6,5 „
У науковій мові	14,7 „
У мові часописів („Вісті“)	23,9 „

Звичайно, і в народній мові і в мові М. Вовчка такі словосполучення є, тільки, виходить, їх можна знайти там на більших уривках, ніж їх узято для підрахунку. У кожному разі, коли може й є якась випадковість в обрахунках на невеликому матеріалі (разом понад 1500 словосполучень), то все ж такі числові показники явища дуже промовисті щодо зростання його.

Взагалі додаток іменниковий у родовому відмінку супроти відповідної прикметникової конструкції (*особа Куліша—Кулішева особа, історія України—українська історія, пісня селян—селянська пісня*) це спосіб на більш предметне мисління, бо в таких конетрукціях два самостійних члени мислі, оскільки іменник знаменує граматичний предмет. Отже в цих конструкціях виступають два самостійних предмети мислі, поставлені тільки в відносини керівного і залежного. У прикметникових же парах означається тільки прикмета, властивість одного предмета, бо граматичний розряд прикметників дуже несамостійна категорія. Тим то такі пари абстрактніші, загальніші своїм значінням, ніж відповідні пари з родовим відмінком, принаймні коли ті прикметники не присвійні. Ці ж останні близькі своїм значінням до конструкцій з родовим, хоч, як ми бачили, і вони можуть бути більш-менш розмежовані щодо вживання (*Шевченкові твори—значіння Шевченка і т. ін.*).

Словом на своєму місці всі ці конструкції добрі, напр., коли ми кажемо *ведмежа лапа* (або на означення рослини, або загально, абстрактно на означення „ноги взагалі відомого звіра“), кажемо поправно, *ведмежева нора* (на означення „нори певного, нам відомого ведмеда“) — теж добре,

навчання ведмеда, навчання ведмедів — також доречно конструкція. Кінець-кінцем визначити точно обсяг уживання тієї чи іншої конструкції й її значіння не можна вже й через те, що тут важить і лексична сторона слів тощо, наприклад існують як рівнобіжні пари *історія України* й *українська історія* (з різним, звичайно, відтінком значіння), але не кажуть „мова України“, а тільки *українська мова*. *Населення України* зовсім не те, що *українське населення*, бо першим сполученням охоплюється все населення на території України, до якої б воно народности не належало, а другим охоплюється тільки те населення, що признається до української народности, хоч би жило воно й поза межами України. Не все одно *кафедра медицини* й *медична кафедра*. І тільки в мовній практиці й практикою можна набути звички вживати доречно тих чи тих конструкцій, не надуживаючи одних і не занехаючи других.

Про те, як близькозначні бувають конструкції з родовим іменником і присвійним прикметником, свідчать деякі займенникові конструкції. Є в нашій мові спеціальні присвійні займенники *мій, твій, свій, наш, ваш, чий*: *мій брат, твоя книжка*... Алеж відповідно до займенника третьої особи такого займенника-прикметника вже немає, а замість нього вживається конструкція з родовим відмінком займенника *його*: *його книга, її справа, їх звичай* (тут і місце такого родового відмінка приналежності зберігається старе — перед керівним словом). А щодо подекуди вживаного ще прикметника *їхній*, (*їхні звачаї*), то слід сказати, що це недавній новотвір: *його* ми не бачимо ні в старіших записах народної мови, ні в давніших письменників, напр., у Шевченка слова *їхній* зовсім нема, а в тільки конструкції з родовим: *їх слава, їх лютії очі* і т. ін.

2. Іменникові додатки в родовим відмінку при прикметниках взагалі в українській мові мало поширені. Більш менш сталі конструкції з родовим іменника бувають лише при деяких прикметниках першого ступеня, як от *свідомий чого, вартий того, певний чого* (і *певний у чім*).

Досить поширені в народній мові конструкції з родовим відмінком іменника при прикметниках другого ступеня: *кращі тебе* тощо. Відомі вони й письменникам старшої генерації, як Котляревському, Квітці, Шевченкові. Але сьогочасна літературна мова ці конструкції обминає, вживаючи тут конструкції із прийменниками (про це далі).

Алеж при прислівниках другого ступеня цей родовий іменника звичайніший, напр.:

*Свої діти гірше жата
її розпинають.* (Т. Шевч.)

Руса коса нижче пояса. (М. Вовч.)
Вода піднялася вище стола. (Б. Грінч.)
А вище всіх стояв Роберт. (Л. Україн.)
Краще смерти. (М. Черняв.).

Родовий при
дієсловах § 162. Дуже поширений родовий відмінок іменника, залежного від дієслів, при тім ця конструкція щонайбільше змагається з конструкцією з знахідним відмінком, отже власне родовий змагається з знахідним: *брати чого і брати що...* Тут можна вирізнити кілька груп більш-менш об'єднаних явищ.

1. Родовий частинний дуже поширений при різних і численних дієсловах. Це родовий, що показує або частинність предмета, речі, взагалі об'єкта, тобто показує, що дія переходить на частину тієї уяви, що повстає в нас із тим іменником, або частинність самої дії, тобто що дія відбувається з певним обмеженням часу. Отже це такі синтаксичні пари, де або додаток іменниковий визначає щось збірне, масове, подільне, або дієслово (керівний член пари) допускає певні відтінки щодо тривалості дії.

Дуже часто такі іменникові додатки в родовому відмінку змагаються з знахідним відмінком, але, взагалі кажучи, це конструкції не рівнозначні, бо з родовим відмінком у них в'яжеться частинність, а з знахідним суцільність, напр.: *купити риби, соли, піску, полотна* значить купити частину того, що уявляють українці з словами *риба, сіль, пісок, полотно*, а *купити рибу, сіль, пісок, полотно* можна сказати лише тоді, коли слухачам (читачам) відомі *риба, сіль, пісок, полотно* як певні, обмежені, конкретні речі, напр., „партія риби“ (віз, мішок, пуд...), і коли мова йде за купівлю всієї цієї риби.

Але майже те саме значіння в *позичив книжку і позичив книжку, погострив сокири і погострив сокиру, попаси (моєї) кобили і попаси (мою) кобилу*, бо в самих дієсловах цих є вже частинність (*позичають* на якийсь час, *погострити, попаси* можна природно трохи, або взагалі обмежено щодо часу). Проте в конструкціях таких із родовим відмінком додаткового іменника, здається, частинність сильніш віддається. У кожному разі такі конструкції з родовим архаїчніші, що й можна використовувати з стилістичною метою.

Взагалі знахідний відмінок при дієсловах часто буває пізнішого, новішого походження, і визначає він, як уже зазначено, звичайно увесь предмет, суцільний об'єкт, отже сказати б дуже індивідуалізує річ, ніж родовий. На цім головне стилістичне розрізнення цих двох споріднених конструкцій.

Часто те саме з кореня дієслово залежно від його словотвірних елементів сполучається то з родовим, то з знахідним відмінком додаткового іменника і до того з різним ступенем послідовности. Напр., *несе воду*, а з іншим значінням і *несе воду*, але тільки *носить воду*; *попоносив води і воду* (з різним значінням), але *повиносив воду* і т. ін. Дуже помітну вагу має тут те, який із двох важливих у цих конструкціях відтінків в'яжеться з основним значінням дієслова — „багато“ чи „мало“ з одного боку, а чи „увесь“ з другого. Коли перший відтінок, то це ж указівка на частинність, і тоді іменник буде в родовому відмінку, коли „увесь“ (або „цілий“, „один“), то в знахідному, напр., *набираю* (багато, трохи) *груш*, але *забираю* (всі) *груші*, *панікали* (багато) *пирогів*, але *повипікали* (всі) *пирогів*, *дай* (трохи) *життя*, *дай* (цілий) *мішок* (життя). І що виразніше, міцніше можуть в'язатися дієслова з тими „багато“, „мало“, „трохи“ з одного боку та „увесь“, „цілий“, „один“ з другого, то сталіша й конструкція або з родовим, або з знахідним додатка іменникового, напр., *наносити землі*, але *цілувати землю*. Та залежить це не тільки від дієслова, а й від додаткового іменника, напр., *викопає криницю*, але *викопає моркви*, або от як у Шевченка:

*Йому медяничок,
А їй немудрую хустину,
Собі ж несе на постолі
Ременю доброго.*

Як бачимо, тут залежні від дієслова *несе* додаткові іменники почасти знахідного відмінку (*медяничок*, *хустину*), почасти родового (*ременю*), що подиктовано значінням останніх.

Важить тут подекуди й те, в однині чи множині додаток іменниковий, бо залежно від того й дієслово в'яжеться то з тямом „один“, „увесь“, то „багато“, напр., тільки *несе хустку*, але *несе хусток* (і *хустки*).

В однакових інших умовах із двох додаткових іменників назва неживої речі більше надається до форми родового відмінку, ніж назва живої істоти, як це видно хоч би з конструкції *ждати чого* (звичайно тільки так), але *ждати і сестри і сестру* (крім, звичайно, інших можливих конструкцій).

Проте при *ждати* трапляються конструкції з знахідним відмінком і від назов неживих речей, напр.: *Чи це та воля, що він дав, чи другу ще ждати.* (П. Мирн.). *Будем „Хату“ (книжка) ждати.* (М. Вевчок). Але це незвична конструкція.

Та часто при дієсловах конструкції з родовим і знахідним відмінком додаткового іменника бувають просто рівно-

біжні, себто без виразної розмежованости значінь їх. Звичайно, це буває тоді, коли ні дієслова, ні іменники не мають тих характерних елементів значіння, що вимагають як раз тієї чи іншої однієї конструкції. Приклади:

Шукав долі. (Т. Шевч.)
 Чого вони там шукають? (Т. Шевч.)
 Не своє шукає. (Т. Шевч.)
 Благослови шукать долю. (Т. Шевч.)
 Пісень співають. (П. Куліш)
 Пісню заспівав. (П. Куліш)
 Ви бачили, як прав своїх
 Боронять наші люди. (Л. Україн.)
 Предки наші славні
 Боронили волю. (П. Куліш)
 Стережіть полів (Ак. сл.)
 Стережіть поля (Ак. сл.)
 Принесла
 Води погожої з криниці,
 І молоко, і сир козлиці
 Їм на вечерю подала. (Т. Шевч.)

В останньому прикладі родовий і знахідні, правда, залежать від різних дієслів, та тільки ж, здається, конструкція не повинна б залежати від того, бо *принести* й *подати* щодо цього однакові.

Більше надається до конструкції з додатком родового відмінку дієйменникова форма проти особової, що звичайно сполучається з знахідним, надто коли той дієйменник залежить від особового дієслова з значінням руху: *паса (свою) корову*, але *пйшов пастти (свої) корови, їдять кашу*, але *їдять каші їсти* і т. ін. Та й цей родовий не сталий, і часто тут подибуємо вже знахідний, напр., у Шевченка: *Прийшло дівча воду брати. Пішли постіль слати. Добрі люди приходили криницю копати* і т. ін.

Щодо народньої української мови, то вона супроти літературної дещо архаїчніша в уживанні родового відмінку додаткового іменника. Хоч і в ній уже часто плутаються конструкції з родовим і знахідним відмінками при дієсловах, все ж взагалі в ній частіше вживаються конструкції з родовим додатку іменникового. Ось кілька прикладів із записів народньої мови:

Дай нам, бабо, миски й води. (Нар. каз.)
 Постарайтесь мені зайчика зловити і гарної птички.
 (Нар. каз.)

Ой треба добре Марусі просити. (Нар. пісня)
Я повченької випиваю. (Нар. пісня)

Та все ж і в народній мові поруч подібних конструкцій, а також і з цілком доречним розрізнюванням конструкцій із родовими й знахідними відмінками, немало випадків простої рівнобіжності конструкцій, переплутування їх. Так, доцільні різні конетрукції, напр., в таких зразках:

Взяли вони горілки, п'ють... Випили вони ту горілку. (Нар. каз.)

Налови ж, пане, раків, купи свічок грошових і шкуру свинячу. (Нар. каз.)

Але простісінька рівнобіжність у таких прикладах:

Йшли до нас проса жати і тут же Гили просо жати. (Нар. каз.)

Дам я їм води і трохи далі Чоловік, що воду нам дасть. (Нар. каз.)

Принесли їм дядина доброго борщу з куркою, вареників з сметаною і кашу ріденьку з молоком. (Нар. каз.)

І та випросила у нього шильця і драгву. (Нар. каз.)

2. Особливе значіння в придієслівних конструкціях за запереченням *не*. Як відомо, додатки знахідного відмінку (без прийменників) можуть переходити в родовий відмінок, коли перед керівним дієсловом з'являється *не*: *розуміє думку — не розуміє думки, має надію — не має надії* і т. ін. Та така заміна знахідних відмінків на родові не обов'язкова, і в українській мові досить часто буває знахідний і при *не*, напр.:

Не перекручуй мої слова. (Нар. опов.)

Не захотів узяти другу жінку. (Гр. Кв.-Осн.)

Не покриють Україну червоні жупани.

(Т. Шевч.)

Хто й не любив покійну, так і той плакав.

(Б. Грінч.)

А пастки ставити і невід затагати не вмів.

(Л. Україн.).

А проте іноді навіть тоді, коли й заперечення перед керівним дієсловом немає, а є лише в керівному до того дієслова слові, додаток іменниковий переходить у родовий відмінок, напр.:

Немає сили того забути,

Що давить душу, чим серце скуте. (М. Черняв.)
Не вільно робити свічок. (Ів. Франко)

Про родовий при немає тощо див. § 150.

3. Окремо стоїть родовий відмінок часу. Цей родовий іменника буває неодмінно з прикметниковим додатком при собі: того року, пізнього вечора... Родовий часу досить слабо зв'язаний з дієсловом, себто він досить самостійний, незалежний і наближається до прийменникових сполучень і прислівникового значіння (див. § 143). Не завжди навіть і сказати можна, що цей родовий залежить від дієслова, напр.:

А те личко — мов зіроньки темненької ночі.

(Л. Глібів)

Значінням цей родовий споріднений із іншими конструкціями, напр., орудним відмінком часу. Тільки ж це не зовсім рівнобіжні, однозначні конструкції, бо родовий відмінок звичайний тоді, коли треба означити якийсь один момент дії, напр., це трапилось (одного) літнього ранку, якже треба визначити множність моментів дії, то тоді звичайно буває орудний часу (часто в множині): Це трапилось літніми ранками. Порівн.:

Доводилось вам їздити пізньої весни чи раннього літа по Україні? (П. Мирний)

Довгими осінніми вечорами велись безконечні розмови та суперечки. (М. Коцюб.)

Порівн. іще §§ 164₂ та 168.

Дуже поширений іще родовий часу в словах чисто прислівникового значіння з приростком *що-*: *щодня, щоразу, щотижня, щоліта, щоп'ятниці, щороку, щомісяця* і т. ін. на означення „кожен день“, „кожен раз“ тощо.

Рідше такі прислівники повстають із назовних відмінків із приростком *що-*:

Тужу як я тужу щодень, щогодина. (Нар. пісня)

Дарма щоніч дівчинонька

Його виглядала. (Т. Шевч.)

4. Сполучникового значіння займенники родового відмінку від *що*, *щось*, *те*:

Чого я плачу?

Мабуть того, що без пригоди

Минула молодість моя. (Т. Шевч.)

Чогось обойко невеселі... (М. Вовч.)

Давальний
відмінок

§ 163. Основне значіння давального відмінку визначити особу або річ, що на її користь або й на шкоду відбувається дія. І найзвичайніші іменникові додатки давального відмінку бувають при дієсловах як перехідних, так і неперехідних, як от *давати, бажати, дякувати, наказувати, вибачати, помагати, перешкоджати, готувати, потурати, загрожувати, дивуватися* і т. ін.:

Дай мені грошей. (Нар.).

Чому мені злої долі,

Чом віку не збавиш? (Т. Шевч.)

Іноді при таких дієсловах бувають крім конструкцій із давальним відмінком ще й інші, напр., *дивуватися* можна не тільки *чому*, а й *на що*, з чого, *давати кому* і *для кого* тощо, напр.:

Хто великого не бачив, той і малому дивується.
(Нар. присл.)

Довго, довго дивувались на її уроду. (Т. Шевч.)

*Коли вона (правда) є, то для всіх хай буде рівна,
коли нема, то всім нема.* (П. Мирний)

Про конструкції при *належати, заздрити* див. § 144. Зокрема ж слід спинитися на деяких розрядах давальних відмінків додаткового іменника, коли вони змагаються або змішуються з іншими конструкціями.

1. При дієсловах, що визначають чинність супротивного напрямку до таких, як *давати*, отже при дієсловах типу *брати* тощо („від кого, чого“) теж уживається давальний додаткового іменника поряд конструкції з *у кого, чого, від кого, чого*, напр.:

Ой візьму я багатому (= у багатого), а бідному даю.
(Нар. пісня)

Вовкові барана з горла не видереш. (Нар. присл.)

Укляли й ому (= у нього) сокиру. (Нар. опов.)

Такі конструкції звичайні в західноукраїнських народніх говорах, і в літературній мові вони вживаються дуже рідко. До цих же провінціалізмів належить і давальний при формах від дієслова *бути* в таких, напр., випадках, як *Ти когуче, білокрилий, нам (= у нас) староста чорнобривий.* (Нар. пісня) *І брови й ому чорні, і уста рум'яні.* (М. Вовч.)

Ці словосполучення не можуть в літературній мові мати великого поширення вже через те, що при дієсловах типу *брати* давальний звичайний у своєму основному значінні, коли такі дієслова

виходять у розвинені словосполучення (складні речення). Тоді може виникати неясність через двозначність давального — „кому“ і „від кого“, „у кого“. Таке двозначне речення, напр., у М. Рильського в реченні:

*Як легко щастя на м людині одібрать,
Віддати важко як!*

Тут можна розуміти і так, що „ми у людини“ відбираємо щастя, і так, що „людина у нас“.

2. Але при інших дієсловах, коли значіння їх не таке близьке до *брати* (у кого), як у попередній групі дієслів, конструкція з давальним досить звичайна в українській мові, і йде вона поряд із іншими конструкціями: *кому, чому — у кого, чого — чий* (кого, чого).

Ось декілька прикладів:

Чуб й о м у стирчком виліз з-під картуза. (В. Виннич.)

Сльози течуть й о м у по обличчю. (М. Коцюб.)

Голова й о м у хилиться. (Б. Грінч.)

Закипіло серце вілі білій. (Л. Україн.)

Дніпро берег рие-рие, яворові корінь мие. (Т. Шевч.)

Очі й о м у цвітуть, як спілі вишні після дощу.

(М. Хвильов.)

*Чом же ти не підіймеш тої зброї, що батькові
з старечих рук упала?* (Л. Україн.)

Та хоч і можна в цих і багатьох інших подібних прикладах замінити конструкцію з давальним на конструкцію з прийменником *у(в)* перед родовим або конструкцію з родовим присвійним чи присвійним прикметником, все ж не можна сказати, що такі конструкції завжди цілком рівнозначні, рівновартні. Додатки іменникові давального відмінку супроти інших споріднених тих конструкцій відзначаються більшою інтимністю щодо відношення до них дієслова, бо основне значіння давального відмінку в сьогочасній українській мові вказувати того (рідше те), кому (рідше чому) призначається дія, себто на користь або шкоду кого вона відбувається. Зокрема поширений давальний особового та зворотного займенників *собі, тобі, мені, вам* тощо, коли вони означають не конкретну особу чи особу, а наближаються своїм значінням до чисто формальних слів (порівн. *воно, це... в § 147*): *іду собі та й думаю, де там тобі дорослі, де вже в а м воно візьметься...* На таких виразах яскраво позначається те основне значіння давального відмінку. Отим і вживання якоїсь із конструкцій цих залежить не тільки від значіння керівного дієслова, а ще й від значіння тих додаткових іменників (займенників), і, напр., з займенником *йому* при тому самому дієслові конструкція звичайніша, ніж яка інша (тобто „у кого“ або „чий“), далі звичайніша і з додатком

іменниковим, коли він визначає живу істоту, ніж неживу. *Йому розум одібрало*, напр., звичайніше буде, ніж *глатати їм худобу поодобирано* (краще *у глатати*), так само *позрізував їм голови*, але *позрізував у сливи* (з *сливи*, на *сливі*) *сухе гілля*.

Щодо конструкцій з родовим присвійним чи присвійним прикметником, що часто бувають поруч конструкцій із давальним, то знов же й вони добрі на своєму місці. Супроти конструкцій з давальним ці конструкції з родовим присвійним чи прикметником визначають не відтінок призначення (кому?), а логічне відношення приналежності (чий? який?). А взявши під розвагу вказану відмінність таких пар, як *Шевченкова вдача і вдача Шевченка* (див. § 161), можемо сказати, що конструкція прикметникова ще далі від конструкції з давальним, як конструкція з родовим відмінком. Адже конструкція з давальним відмінком як уже сказано, вказує на залежність іменника давального відмінку від дієслова, а в конструкціях з родовим відмінком цей останній залежить від іменника, не кажучи вже за прикметникову конструкцію. Це ми бачимо вже з того, напр., що варт у реченні

Сльози течуть йому по обличчю

замінити *йому*, що стоїть на звичайному місці придієслівних додатків (див. (§ 142), на *його*, як зараз же воно перемандрує на інше місце, бо його притягне до себе тепер уже нове керівне слово *сльози*:

Сльози його течуть по обличчю (або *Його сльози течуть по обличчю*).

Внутрішнє значіння того, як тяжить залежне слово — до дієслова, чи до іменника, і як із цим змінюється тембр усього речення, можна бачити ще й з того, як порівняти речення:

Ти йому честь ганьбиш.

Ти його честь ганьбиш.

Кінець-кінцем усі конструкції хоч частенько й можуть бути вжиті одна замість однієї, та ще частіше вони добрі лише на своєму місці, кожна маючи свій відтінок, а то й окреме значіння. Усі оті „мені“, „у мене“, „на мені“, „мій“ у таких словосполученнях, як *він чуб обірвав мені*, *він у мене чуб обірвав*, *на мені чуб обірвав*, *він мій чуб обірвав* не рівнозначні з тієї простої причини, що всі вони різних граматичних рядів, асоціюючись, напр., „мені“ з „кому“ (зробив мені, дав мені, подякував мені...), „у мене“ з „у кого“, „де“ (у мене взято, у мене трапилось, у мене було...), „на

мені“ з „де“, „на кому“ (на мені висить, на мені бачать, на мені в'ється...), „мій“ з „чий“, де з дієсловом уже немає жадного зв'язку. З тієї ж причини різні відтінки і в вона йому мати і вона його мати, кінець книзі і кінець книги, реєстр справам і реєстр справ, каталог рукописам і каталог рукописів, назва слободі і назва слободи, приятель їй і приятель її, початок річці і початок річки тощо. Через те саме, що давальний відмінок сильно придієслівний, він і конструкціям типу кінець книзі надає певного відтінку призначення, і такі вирази з цим відмінком додаткового іменника депо живіші, з елементом дієслівності супроти виразів типу кінець книги. Отже, сказавши, напр., *Оце тут початок Дніпрові*, ми ніби слухачеві натакаємо на дієслова „береться“, „наступає“, „є“, *Там йому й кінець* ніби викликає „настав“, „стався“, „прийшов“ і т. ін., чого немає, чи принаймні немає в такій мірі, в реченнях *Оце тут початок Дніпра. Там його кінець*. Справжнє знання мови — уміння використовувати всі мовні можливості, а не обмежуватися на улюблених.

3. Від займенників *той*, що форми давального відмінку уживаються як сполучникові слова: *я знаю, чому він так сказав; тому то і сталося...* У такій функції чому може скорочуватися в *чом*.

§ 164. Знахідний відмінок додатків іменникових належить до дуже поширених членів другорядних пар. Безприйменниковий знахідний буває лише залежний від дієслів.

Але зважаючи передусім на те, що окреме закінчення знахідних відмінків іменників, відмінне від усіх інших закінчень, майже виключно буває тільки в групі іменників на *-а*, *-я* (*беру воду, картоплю*), і що в усіх інших знахідних однини й усіх множини форми знахідного відмінку ті самі, що й у назовному або родовому відмінках, у мові спостерігаємо чимало непевних додатків іменникових у знахідному відмінку, себто таких, що легко чергуються з конструкціями з родовим відмінком. А до того знахідний відмінок змагається ще й з іншими відмінками, з іншими конструкціями.

1. Щодо основного значіння додатків іменникових у знахідному відмінку супроти додатків у родовому при дуже багатьох дієсловах, то про це докладно сказано в § 162. Та тут треба тільки додати, що в деякій відповідності до того, як в основі розрізняються при дієсловах значіння родового й знахідного відмінків іменників (частинність і суцільність, цілість), і в іменниках-назвах неживих речей

може з'являтися в знахідному відмінку однини чоловічого роду закінчення *-а, -я*. За це докладно сказано в § 38, (дрібн. прифн), де наведено чимало прикладів на те, коли можливі в знахідному відмінку однини такі форми, як *пальця, воза, плуга, гвіздка, молотка* і навіть *мороза* тощо, і вказано, яке значіння за такими формами супроти форм старих: *палець, віз* тощо. Тепер варт повернутися до того місця, щоб поідставляти, де можна, в прикладах замість знахідних та родових відмінків іменників чоловічого роду підходжі іменники жіночого роду на *-а, -я*, щоб пересвідчитися, що до таких пар, як *доцу немає* і *доця закопано*, можна поставити ряд *води немає* і *воду закопано* тощо. Щоправда, справа з розмежуванням закінчень знахідного відмінку однини іменників чоловічого роду на приголосний ускладняється тим, що закінчення на *-а, -я* супроти закінчень на приголосний не завжди знаменув вищий ступінь оформленості предмета, бо, напр., *принеси кавуна* супроти *принеси кавун* саме й визначає частинність.

Щождо множини, то тут форми додаткових іменників знахідного відмінку подекуди дуже відступають супроти форм однини. Взагалі в множині велика більшість іменників (усі назви неживих речей) у знахідному відмінку має ту саму форму, що й у назовному і до того послідовно, стало. І тільки в назвах живих істот спостерігається деяка неусталеність, вагання. Власне граматичний припис визначає і тут ніби певну послідовність, а саме назви людей у знахідному множини мають закінчення родових, а назви тварин, як і всі назви неживих речей — закінчення назовних. Але і перший і другий припис далеко не вичерпують питання, надто ж коли ми беремо на увагу лише такі сполучення дієслів з іменниками, де між ними немає прийменника.

Поперше поруч, правда, звичайних у літературній мові форм знахідного відмінку множини від назов людей із закінченням родового множини (*бачу людей, люблю дітей, вітаю робітників...*), трапляються і старіші форми з закінченням назовних, напр.:

Витоптала орда кіньми маленькій діти. (Нар. пісня)
Топчи вороги під ноги. (Нар. пісня)
Кожен міг перед судом поставити всі свідки.
 (Б. Грінч.)

Серце люди полюбило. (Т. Шевч.)

Такі форми знахідного множини вже застарілі для літературної мови, і на них треба дивитися як на архаїзми.

що можуть, звичайно, бути зужитковані з певною стилістичною метою (їх, між іншим, часто вживає Шевченко).

Подруге і назви інших живих істот (не людей) через причини змішування форм знахідного з формами родового відмінку не завжди витримано послідовно щодо закінчень у знахідному відмінку множини, тим паче, що в безприйменникових парах не скрізь можна з певністю й сказати, що перед нами — знахідний чи родовий. За норму звичайно визнається, отже, такі сполучення, як:

Вівчар вівці зганяє. (Нар. пісня)

Я пас ягнята за селом. (Т. Шевч.)

Я сарни вислідив у тихій полонині. (М. Рильськ.)

Ти б Андрію, хоч би бики загнав пішов. (А. Теслен.)

Дітей... знали в панський сад

Хрущі, гусельниці збирають. (Ів. Франко)

Любистком мухи обганяє. (Ів. Котляр.)

Алеж: *Сідлайте коней та махнем до Мамая в гості.*

(Нар. опов.)

Кололи свиней. (П. Мирний).

У § 164, уже говорилося за те, що в змішуванні форм родових і знахідних відмінків важить і те, в однині чи множині той додаток іменниковий. То й при назвах тварин частенько спостерігається, що при якомусь дієслові додаток в однині буває тільки знахідного відмінку, а в множині може бути і в формі знахідного і в формі родового як до потреби, напр., *пригнав овечку*, але і *пригнав овечки* (всі) і *пригнав овечок* (частину, багато).

Велика поплутаність придієслівних конструкцій з знахідним та родовим відмінком додаткового іменника взагалі і зокрема відмінність конструкцій при тих самих дієсловах залежно від того, в однині чи в множині додатковий іменник, викликані різними причинами, різними процесами, що відбуваються в мові з давен-давна. Поперше вже дуже давно закінчення *-а*, *-я* родового відмінку в іменниках чоловічого роду були перенесені і в знахідний відмінок у назвах живих істот. Рівнобіжно з цим в іменниках чоловічого роду однини розвинулося два відтінки значіння із колишніх двох різних закінчень родового однини *-а*, *-я* з одного боку та *-у*, *-ю* з другого. Первісно це були закінчення різних відмін, різних груп іменників незалежно від їх значіння, а вже пізніше, змішуючись, ці закінчення різних відмін іменників чоловічого роду стали визначати різні відтінки родового відмінку — частинність *-у*, *-ю* і стосунок усього предмета *-а*, *-я*. Далі, розвинута в українській мові категорія суцільного предмета супроти категорії частинності природно дужче властива однині, ніж множині. У наслідок цього перенесення закінчення *-а*, *-я* в іменниках чоловічого роду однини з родового відмінку в знахідний бачимо не тільки в назвах живих істот, а почасти й неживих предметів. У множині ж не тільки цього нема, а, навпаки, ширше розвивається родовий частинний, чому часто сприяє саме категорія множинності.

Щодо додатків іменникових у знахідному відмінку при дієсловах з запереченням *не*, то див. § 162.

Визначити, які саме дієслова перехідні, себто з знахідним відмінком без прийменника додаткового іменника, звичайно, не можна, тут ми тільки зауважимо, що в окремих випадках бувають і хисткі конструкції, коли при дієслові, крім знахідного відмінку додаткового іменника, бувають і інші конструкції. Напр., при *зрадити* завжди знахідний („кого?“ „що?“), при *порадити* і „кого чим“ і „кому що“, *мулити*, *кортіти* „кого“ і „кому“. Іноді ще різноманітніші конструкції бувають, напр., при дієслові *боліти* не тільки *Болить мене голівонька* (Нар. пісня), а й *Заболіла в мене голівонька* (Нар. пісня), *Щоб голова не боліла в Марка молодого*. (Т. Шевч.), *Болить моя голівонька* (Нар. пісня). Щодо значіння таких варіантів, то порівн. § 163.

2. На означення часу зрідка вживається знахідний відмінок іменника побіч цілої низки інших способів, як от родовий, орудний, прийменникові конструкції. Усі ці додаткові іменники часу набирають чисто прислівникового значіння і тим то слабо в'яжуться з дієсловами, зате трапляються при дієсловах різноманітного значіння і з різними формальними ознаками.

У згоді з основним значінням знахідного відмінку вказувати ввесь об'єкт знахідний часу супроти інших способів на означення часу вирізняється тим, що вказує головним чином на цілість часової тьми і тому найдоречніший буває тоді, коли треба відповісти на питання „скільки часу“, напр.:

Біг, як скажений, до свого хутора, бі і ніч і
день. (Гр. Кв.-Осн.)

День і ніч не спала. (Т. Шевч.)

На північній океані

Ходять ночі, ходять дні

В самоцвітному убранні

Бапти-гори крижані. (М. Черняв.).

Отже коли ці знахідні відмінки в'яжуться з „цілий“, „увесь“, то ці останні прикметникові додатки часто й бувають при таких знахідних: *цілу зиму*, *цілісіньку ніч*, *усе літо* і т. ін. Характерні ознаки іменників часу в родовому та орудному відмінку визначені в § 162. Про прийменникові конструкції на означення часу буде далі.

Близький до знахідного часу і знахідний міри „скільки?“ в таких випадках, як:

Ідуть вони поле, ідуть вони друге. (Нар.)
Випроводжала три поля, три милі. (Т. Шевч.)

Орудний відмін § 165. Орудний відмінок взагалі надзвичайно поширений в мові, значіння його досить різноманітне, бо тут виступають і знаряддя, і посередництво (засіб), і причина, час, місце тощо. Як і при інших конструкціях, значіння його часто залежить від основного значіння керівного і залежного слів пари. Щонайбільше залежить орудний від дієслів, хоч буває і при інших членах речення. Конструкції з орудним відмінком часто змагаються з іншими, то більш, то менш виразно відмежовуючись від них своїм значінням. Орудний додаткових іменників не тільки дуже активний, чимраз поширюючи відтінки значіння і випадки застосовування. З другого боку є розряди конструкцій з орудним відмінком, що поступаються перед конструкціями іншими.

Орудний знаряддя § 166. Уже сама назва показує, що основне значіння орудного відмінку знаряддя (чим?): *рубати сокирою, зарости травою...* З цього значіння розвинулися інші споріднені значіння як орудний засобу, способу (як?), причини (з чого? від чого?) тощо. Не завжди й можна розмежувати їх, бо такі тями, напр., як знаряддя, засіб, спосіб часто дуже наближаються до себе: *ловити рибу вудками, переслати гроші поштою, телеграфом, переказати щось сеestroю, їздити залізницею, кінсьми, возом, трамваем, візником, плавати човном, пароплавом, продавати намисто разками, гнати скот гуртами, підійти до кого хитроцями* і т. ін. Категорія способовості (як? яким чином?) в українській мові взагалі дуже розвинена, а віддається вона, крім орудного відмінку, додатковими іменниками, що часто і сталися вже просто прислівниками (див. § 93_{2a}), й іншими способами, прибираючи найрізноманітніших відтінків значіння. От декілька прикладів:

Я тепер охотою піду в москалі. (Гр. Кв.-Осн.)

Таке ж значіння в виразах: *волею, неволею зробити, примусом досягти*, тощо. Інші відтінки в реченнях, де будуть з *охотою*, *охоче*, з *(своїх) охоти*, а найдалі, коли, перебувавши ціле речення, сказати *Я тепер охочий піти в москалі*.

У якого москаля, сину? Що живе коло нашого поля хутором? (П. Мирний)

Порівн.: *табором стати, курнем стояти, зграєю летіти*.

Ніхто на неї не плакався, а всі двором її любили.
(Гр. Кв.-Осн.)

Порівн.: *ю р бою закричати, родиною зустріли, гуртом заспівали.* Тут відтінок „всі“.

Пустиня циганом чорніє. (Т. Шевч.)

Це дуже поширений орудний порівняння: *стовном стоять, каменем лежати, стрілою летіти, потоком ринути...* (= „як стовп“...)

Ми мусили бідувати, голодом терпіти. (Нар. пісня)

Це архаїчний орудний причини. Звичайніші за цю конструкцію конструкції з *з, від* (з голоду, від голоду...).

Дівчина вікном утікає. (Нар. пісня)

Досить звичайний орудний, порівн.: *вийти дверима, горіть ми в'їхати, щілиною пролізти.*

Конструкція з орудним додаткового іменника можлива й при іменниках, коли вони походять від дієслів із такою конструкцією: *отрута димом* (Б. Грінч.), *нехтування словами* (Л. Україн.).

Орудний при
дієприкмет-
никах

§ 167. Окремо слід спинитися на орудному відмінку живої істоти при переємних дієприкметниках. Насамперед треба сказати, що не можна ставити так питання, нібито треба вибирати щось одно — або орудний при переємних дієприкметниках, або конструкцію з прийменником *від* перед родовим іменником (*зібране нами — зібране від нас...*). Хоч подеколи й справді такі конструкції бувають однаково можливі як рівнобіжні й більш-менш рівнозначні, чи принаймні хоч без виразної одмінності в значінні, все ж у цілому це різні конструкції, і в цілому ряді випадків вони зовсім не можуть заступати одна одну, не змінюючи одночасно й значіння словосполучення. В одних випадках буває можлива тільки одна з цих конструкцій — або з орудним, або з родовим після *від*, в інших обидві разом, але з іншим значінням кожна, і нарешті, можуть бути й такі випадки, коли можна вжити без виразної відмінності в значінні тієї чи тієї. Конструкцію орудного живої істоти при переємних дієприкметниках не можна відривати від орудних знаряддя, розглянутих у попередньому §, бо вони й розвинулися з цих останніх і взагалі з ними в спорідненні.

Уже в тих випадках, коли іменниковий додаток визначає предмет, неживу річ, можна вказати на різнозначність конструкцій з орудним та з прийменником *від* перед родо-

ним при дісприкетниках. Напр., не зовсім те саме в *засмалений сонцем* і *засмалений від сонця*. Орудний вказує на ближчу причину дії, *від сонця* визначає причину дальшу, ніби вихідний момент. Інак іще так можна сказати: *засмалений сонцем* стоїть у близькій асоціації (зв'язку) з *сонце* (його) *засмалило*, а *засмалений від сонця* з *засмалився від сонця* (порівн. „*шлях, від пилу сірий*“). Порівн. іще, напр., підкреслені конструкції в таких фразах Л. Українки:

Нехай я отруєна злою журбою.

*Святого духа я благала... просвітить пам'ять
розхитану й затемнену від мук.*

І хоч би виводити *отруєна журбою* і з *журба* (мене) *отруїла* і (я) *отруїлася журбою*, чи так само (пам'ять) *розхитали муки* або (пам'ять) *розхиталася від мук*, все одно першу конструкцію (*отруєна журбою*) ми інак сприймаємо, як другу (*розхитану від мук* або *затемнену від мук*), бо та перша занадто очевидно в'яжеться з такими чисто засобовими орудними, як *отруєна зіллям* тощо, а друга з такими, як *розхитана з мук*, *розхитана через муки* абощо. Так само *засмучений чим* і *засмучений від чого*, *стомлений чим* і *стомлений від чого* і т. ін.

Порівн. іще в Ів. Франка:

Лякає духів стать його (Вісмавітри) *худая,*

Поморщена, порепана від спеки,

Корою вкрита, довгее волосся

Не чесане, скудовчене вітрами.

Пилом вкритий,

Від сонця обгорілий.

Алеж за знаряддя, засіб може правити й жива істота, як це видно з таких, напр., словосполучень: *передати братом* (себто „за допомогою брата“, „через брата“), *надіслати хлопцем*, *переказати знайомою*, *одержати кур'єром*, *сповістити товаришем* і т. ін. Тож цілком звичайні будуть конструкції і *переданий братом*, *надісланий хлопцем...*, коли ті *брат, хлопець* визначатимуть засіб діяльності. При цім, звичайно, можливі ще й такі додаткові члени, як „від кого“, напр., *переданий братом від нас*, *надісланий хлопцем від матері* і т. ін., і ці словосполучення найперше значать не те, що „ми братом передали“, „мати хлопцем надіслала“, а те, що „хтось від нас братом передав“, „хтось від матері хлопцем надіслав“ і т. ін. Тут *від кого* і *ким*, можна сказати, навіть протилежне значіння мають.

Такі ж звичайні конструкції з орудним і при дієприкметниках від дієслів на -ся, надто ж коли той іменник визначає збірні тями як *народ, влада, уряд* тощо:

*Такий майдан з наші Савинці і весь укритий
народом. (О. Сторож.)*
*Ухвалене спільним зібранням Академії
Наук. (Акад. вид.)*

При цім конструкція з такими дієприкметниками з прислівником *від* перед родовим іменника замість подібних конструкцій з орудним почасти дає супротивне значіння, напр., „укритий від народу“ або „заступлений від кріпацької маси“ це ж зовсім не те, що „укритий народом“, „заступлений кріпацькою масою“ тощо.

Далі і при перемних дієприкметниках від явно перехідних дієслів орудний діяча зовсім звичайний, коли це тварина:

*Мати, ворон і діти, половлені вороном, і всі
ловлять дочку. (Нар. опов.)*
*Земля суха та ще й скотиною затовчена.
(Нар. розм.)*
*Дійдеш до такого місця, що все покрите
гадюками. (Нар. каз.)*
*Місце, що покрите все звірюками лютими.
(Нар. каз.)*

А коли ці конструкції з орудним та замінити на конструкції з *від*, то повстануть такі речення, що власне їх українець і не зрозуміє, бо вони в українській мові попросту не знані.

В усіх наведених випадках, як бачимо, орудний додаткового іменника від назви живої істоти звичайнісінький. Усі вони характеризуються тим, що в них є значіння засобовості, хоч подеколи ця засобовість уже зовсім блідне, коли орудний засобу стається орудним діяча. Це насамперед видно на орудних тварин. Та все ж усі наведені випадки вживання орудного при перемних дієприкметниках об'єднані тим саме, що при відповідних дієсловах можливі конструкції з орудним живою істотою, нехай іноді і з дещо іншим відтінком значіння його, ніж при дієприкметниках (алеж не більше як відтінком), напр.: *передав братом, укрили народом, ухвалили (цілим) зібранням, половив вороном, затоптали скотиною* і т. ін. (в останніх двох випадках засобовість виступає найпомітніше супроти зворотів *половлені вороном, скотиною затовчена*, де орудний визначає діячів, а не засіб).

І навіть при дієприкметникових присудках на *-но, -то* можливі конструкції з орудним живою істоти, коли такі дієприкметники походять із дієслів, що при них можливий орудний засобовий від назви живої істоти:

Ой походжено та поброджено

Та вороними кіньми. (Нар. пісня)

З ляхами-панами ми билися, рубалися, вставали, як один чоловік... На віщо? На те хіба, щоб нас нашою ж старшиною побито, у неволю повернено?

(П. Мирний)

Незалежно від того, як розуміти такі словосполучення, вони можливі в українській мові вже через те, що в ній можливі сполучення *піти кіньми, побити старшиною*. Отже й такі звороти, як *це ним подано до відома* принаймні коли те *ним* визначає *через нього*, зовсім звичайнісінькі в українській мові.

Таким чином, бачимо, орудний від назов живих істот при перемзних дієприкметниках зонайбільше буває зумовлений значінням дієслова, почасти і значінням самого іменника.

Принагідно вже зазначалося, що в основі своїй зовсім іншого значіння конструкція з „від + родовий“ теж можлива буває звичайно лише на своєму місці, теж зумовлюється основним значінням дієслова, хоч, певна річ, конструкція ця взагалі і не однозначна. Подеколи при дієприкметниках на *-ний, -тий* можливі разом обидва додаткові іменники від назов живих істот — орудного відмінку і родового з прийменником *від*. Бо коли основне значіння орудного засобове (*ким передати = через кого передати*), то основне значіння родового з *від* вказувати дальшу причину дії, часто вихідний пункт дії (а не самого діяча), а то й напрям дії супротивлений до того, що означається прийменником *до*: *від кого, чого — до кого, чого*.

І знов же можна говорити за певну групу дієслів, коли конструкція з „від + родовий іменника“ буває звичайна. Наприклад: *відірвати від Польщі, занести від брата, почити від людей, придбати від знайомого, приховати від дітей, відрізати від українського народу, зібрати від селян, дарувати від (імени) робітництва, привітати від товариша, призначити від НКО, фінансувати від РНК і т. ін.* Насамперед таке значіння буде і в природних конструкціях при дієприкметниках: *відірваний від Польщі, занесений від брата, придбаний від знайомого і т. ін.* Іноколи тут можливий ще й орудний засобовий, іноколи ні, іноколи конструкція з „від + родовий“ значінням своїм не дуже далеко стоїть від можливої конструкції з орудним,

переважно ж вони майже супротивний зміст мають.
Приклади:

*Узята Марійка, узята
Від отця і матері. (Нар. пісня)
Одержані від нього гроші...*

Це цілком звичайні конструкції, а зрідка при таких дієсловах трапляються й орудні діяча, напр.:

Там, де слобода Янчарак, через Кінку, був татарський міст, оббитий козаками. (Нар. опов.)

Нарешті ми повинні виділити третю групу дієслів, ніби середніх щодо конструкцій із орудним чи родовим після прийменника *від*. Це такі дієслова, що при них незвичайні іменникові додатки і в орудному відмінку і так само в родовому після *від*. Сюди належать, напр., такі дієслова: *покинути* (незвичайні ж сполучення „покинути ким“ чи „покинути від кого“), *ухвалити, порушити, намочити, пояснити, кохати, оплакати, осміяти...*

Це та група дієслів (і, треба додати, досить численна), що, взагалі кажучи, при пересемних дієприкметниках від них теж не зовсім звичайний і додаток іменниковий від назов живих істот, передусім людей, ні в формі орудного відмінку, ні в формі родового після *від* на означення дієвої особи. У народній мові при пересемних дієприкметниках від таких дієслів лише дуже зрідка можна надібати додаткового іменника і в орудному і в родовому відмінку з прийменником *від*, напр.:

*А злодій, прийшовши, розказав зроблене їми замість байки. (Нар. каз.)
Ви хороші та на чортів гроші, а ми погані, та богом кохані. (Нар. прик.)
Заклята від рідної матері. (Нар. опов.)
Твоя корова зіпсована від однієї чарівниці. (Нар. опов.)*

Щождо мови літературної, то в ній безперечно дуже переважають у цих випадках конструкції з орудним дієвої особи і лише зрідка трапляються конструкції з родовим після *від*:

*Е не єм кинута я бідна. (Ів. Котлярев.)
Терешкова жіңка... усе жила не покинута мужи-
ком. (Гр. Кв.-Осн.)
І, неоплаканий своїми,
В неволі плачучи умру. (Т. Шевч.)*

Живе лице, мальоване умільцем. (П. Куліш)
 Хай опльований буде всіма
 І побитий камінням. (Ів. Франко)
 Але воно вже розв'язане нами. (В. Виннич.)
 Покинута й матір'ю. (О. Кобил.)
 Хай будем розбиті ми ворогом злим. (О. Олесь)
 Не змушений ніким. (Л. Україн.)
 Задурена, забита, затуркана самовольцем-
 чоловіком. (М. Черняв.)
 Одно слово про смуток, сказане Антосею, чо-
 гось і справді навело на неї несподівано смуток.
 (Ів. Неч.-Лев.)
 Серед цієї темряви долі в хаті, нікому невидна,
 від усіх покинута, сиділа... дівчинка. (Б. Грінч.)
 Я й так засуджений від тебе. (Л. Україн.)

З наведених тут зразків бачимо, що орудний дівої особи як безпосереднього діяча при пересмних дісприкметниках вживається не тільки в випадках походження цих останніх із дієслів третьої групи, а також і другої. З другого боку ми бачимо, що ці конструкції властиві новій українській літературній мові від Котляревського і до наших часів. У деяких письменників ми навіть зовсім і не знаходимо в подібних випадках конструкцій із „від + родовий“, а тільки конструкції з орудним, напр., у Ів. Котляревського, у Т. Шевченка. Цікаво відмітити, що такі конструкції з орудним досить звичайні у письменників із найширшим світоглядом і то в творах найповажнішого значіння — у Шевченка, Франка, Л. Українки. Не слід тільки думати, що такі конструкції взагалі дуже поширені в мові. Навпаки, вони належать до тих конструкцій, що трапляються тільки зрідка, в більш розвинутій фразі і взагалі складнішій мові.

Такі ж конструкції з орудним дівої особи трапляються й при дієсловах пересмного значіння на -ся, напр.:

Улиця уподовж людьми заступилася. (М. Вовч.)
 Караюся я... сердитим богом. (Т. Шевч.)

Коли звести тепер усе сказане за конструкцію при дісприкметниках пересмних, то прийдемо до таких висновків:

1. У жадному разі не можна віддавати повну перевагу якійсь одній із двох конструкцій, тим самим відкидаючи другу, бо в своїй основі вони і різнозначні і однаково властиві українській мові, отже однаково й потрібні.
2. Не слід усіх дієслів, що від них можуть бути пересмні дісприкметники, ставити в один ряд щодо кон-

струкції з орудним дієвої особи чи з родовим після *від*, бо серед них є такі, що самим своїм значінням вимагають насамперед однієї з цих конструкцій. Зверхньою ознакою таких дієслів буває наявність однієї з цих конструкцій при особових формах дієслова.

У таких випадках іноді не виключається можливість обох конструкцій разом при тому самому дієприкметникові, бо вони визначають різні стосунки живих істот до дії.

3. Навіть і в тих випадках, коли дієва особа (безпосередній діяч) може бути при переємному дієприкметникові і в формі орудного відмінку і в формі родового з *від*, не слід безоглядно віддавати перевагу одній конструкції, бо взагалі конструкції ці не цілком однакового значіння: орудний віддає безпосередню чинність, родовий із *від* указує на дальшого діяча і найбільше доречна тоді, коли треба віддати відтінок „з боку кого, чого“ (не заперечений *від Комісаріяту* і т. ін.).

Як бачимо, з підручника, з „граматики“ не можна вивчитися того, як, де й коли саме треба вживати якої конструкції при переємних дієприкметниках в усіх мовних можливостях. Підручник може тільки допомогти усвідомити собі мовне явище, але набути вміння поправно, доречно вживати певної конструкції, надто ж такої складної, як ото при переємних дієприкметниках, можна передусім практичним знанням мови, повсякчасною мовною практикою і розвинутих через те мовним чуттям. Найкращий регулятор до поправного вживання слова чи конструкції, словосполучення — добре знання живої мови, надто мови найкращих письменників. Готові ж синтаксичні рецепти, тенденційні теорії без належного знання справжньої літературної української мови призводять лише до курйозного мовного перекручування. Так, щодо конструкцій при переємних дієприкметниках деякі автори підручників української мови тощо пустили були таке твердження, що нібито справжні українські конструкції це тільки з „від + родовий дієвої особи“, а конструкції з орудним помилкові, і їх ніколи не треба вживати. Не кажучи вже за безпідставність і легковажність такої „теорії“, що ніби намагається відтрити читачів від літературного надбання цілих поколінь, від Шевченка, ми мусимо вказати на її негативну роль в практиці нашої мови, бо через неї поверхові й недбалі знавці української мови зачали засмічувати її недоречними конструкціями з „від + родовий“. По декотрих газетах, напр., так майже зовсім не вживають уже орудного при дієприкметниках та й не тільки при дієприкметниках! „Українізація“ української мови щодо цього пішла аж надто далеко. Ось кілька прикладів:

„Завойована від Польщі людність.“ (Пролетарська Правда 6. II. 1929)

Неупереджений читач тільки здивується, як це він проморгав таку подію, як те, що від Польщі вже хтось відвоював частину території. бож тільки таке перше і безпосереднє значіння словосполучення й може викликати в українця оте „завойована від Польщі людність“. А вже переріхуючи знов попереднє читач тільки побачить, що йдеться про *завойовану Польщею людність*.

„Визволена від Рад Україна“. (Пролет. Правда 22. I. 1929.) Знов читач тільки руками розведе — хто ж це „визволив“ так Україну, а вся справа в тім, що він, читач, не знає „українізованої“

української мови, бо тоді б він зрозумів, що це значить *визволена Радами Україна*.

„Харківська організація (річ іде про організацію КП(б)У) й керований від неї пролетаріат мусять відіграти першорядну роль у розвитку всього процесу національно-культурного будівництва“ (Комуніст 27. II. 1930)

Невже автор справді хоче „керувати від неї“ пролетаріат? Звичайно, ні: це тільки „українізація“ української мови.

„Макдоналд відкидає чутки... про конфіскацію від американської влади англійських суден, які транспортують спиртні напої“. (Пролет. Правда 9. X. 1929)

„Пролунала ця декларація для всіх до нашого часу гноблених від історії народів“ (Пролет. Правда 16. II. 1930)

„Вибір від основної маси селянства шляху соціалістичного розвитку сільського господарства визначає...“ (Пролет. Правда 28. I. 1930)

„Погляд Гендерсона на діяльність III Інтернаціоналу ніколи не був і не може бути прийнятий від радянського уряду“. (Пролет. Правда 28. III. 1930)

„Агітація, інспірована від політичних або релігійних міркувань, не повинна спонукувати...“ (Пролет. Правда 26. II. 1930)

„Французькі дипломатичні кола вважають за можливе в близькому майбутньому анексію Литви від Польщі“. (Пролет. Правда 18. VIII. 1930)

Як бачимо, конструкція з *від* безоглядно запроваджується не тільки при переємних дієприкметниках, а й при іменниках, що синтаксичною конструкцією стоять близько до переємних дієприкметників (*конфіскація—конфіскований, вибір—вибраний*)

На жаль тільки, це зовсім не випадкові огріхи спішливої роботи, бо такими перлами „українізації“ української мови рясніють деякі видання. Мову живою калічать на догоду вигаданому рецептові: не вживай орудного іменника дієвої особи при переємних дієприкметниках. Як бачите, пильнуючи цього „правила“, редактори мови тощо пішли далі, коли заводять уже такі страховинні конструкції з *від*, що ось-ось треба чекати якогось „горбд скопаний від лопати“ або що, бо мовляв, *горбд скопаний лопатою* це ж „не по-українському“.

Коли наша літературна мова й далі „українізуватиметься“, то такі письменники, як Шевченко, незабаром, певно, повинні будуть зовсім вийти з ужитку, як незрозумілі, бо українці навчатимуться такої премудрости, як написане „від мене“ розумій „до мене“ і т. ін., чого ті письменники, та й взагалі українська мова не знали й не знають.

Нарешті не слід забувати ще й за присудковий орудний (див. § 155.). Коли при певному дієслові можливий орудний присудкового додатку (*настановити писарем*), то ця конструкція може бути і при переємному дієприкметникові від такого дієслова (*настановлений писарем*). Звичайно, коли є потреба при таких дієприкметниках визначити і присудковий дієвої особи, то тут особливо доречна буде конструкція з *від*, коли цьому не перечить значіння дієслова, напр., *названий від них чуботрясом*.

§ 168. Досить звичайні в українській мові орудний міс- й орудні місця та часу з своєрідним від- на і часу тощо тінком значіння супроти інших конструкцій на визначення тих самих тям.

Виразна особливість цих орудних це відтінок розподіловості, множинності, себто вказівка на різні моменти місця й часу, названого в іменнику. От приклади:

Поставив я стороженьку усіма шляхами.
(Нар. дума)
Повертали в Україну степами, тернами.
(Т. Шевч.)

Лісом не спокійно. (О. Кобил.)
Над селами, над нивами,
Лугами та долинами
Велика хмара йшла. (Л. Глібів)
Годинки в хаті не посиджу святом. (Л. Україн.)
Довгими осінніми вечорами велись без-
конечні розмови та суперечки. (М. Коцюб.)
Снився мені ти ночами безсонними. (О. Олесь)
І мало там сонця, там сніги біліють, і гудуть
там днями й довгими ночами одвічні бурі...
(С. Васильч.)

Орудний місця близький значінням до конструкції з *по*, напр., у Шевченка *Пішла луна гаєм і Пішов шелест по діброві. Трахтемирів геть горою нечепурні свої хатки розкидав і Ой по горі ромен цвіте.* Проте це не цілком рівнобіжні й рівнозначні конструкції, і є випадки, коли ми не можемо замінити одну конструкцію на другу без шкоди для мови, напр., у того ж Шевченка:

Реве гаєм: „освятили“
Розібрали, заблищали
По всій Україні.

Див. іще § 162з.

На означення напряму руху, маршруту, при дієсловах нормальна конструкція з орудним: *іти вулицею, лісом, шляхом, колією* і т. ін. і звичайно не чергується з конструкцією з *по*.

Не слід попри вираз *цими днями* з тим самим значінням уживати ще й „днями“ („днями він приїде“). Це нічим не виправданий барбаризм.

При окремих дієсловах, особливо на *-ся*, також прикметниках, часто буває додаток іменниковий орудного відмінку. Здебільшого такі конструкції чергуються з іншими прийменниковими. Іноді такі конструкції з орудним додаткового охоплюють і більші групи дієслів. Напр.: *говорити українською мовою* (також *читати, писати, розмовляти...*), *журитися, клопотатися чим, підходити*

хитрощами (і з хитрощами), радуватися ким (і чому, з чого), тішитися чим (і на що, з чого), чванитися чим (і з чого) і т. ін.

При прикметниках: широкий листом, схожий характером, подібний обличчям, щасливий долею. Могутній силою і досвідом багатий (М. Рильськ.) тощо.

Часто при таких прикметниках бувають і інші конструкції, напр.: *подібний чому, до чого, на що.*

При прикметниках 2. ступеня поруч звичайнішої конструкції з на буває й орудний: *молодший двома роками, кращий вдачею* тощо.

Від займенника *те* форма орудного відмінку вживається в сполучниковій ролі: *тим* (порівн. *того, тому*).

Навіть і при іменниках можливий орудний: *товариш нещастям.*

§ 169. Додатки іменникові місцевого відмінку в'яжуться з керівними словами тепер тільки з допомогою прийменників, і безприйменникових сполучень немає. Але додаткові іменники з прийменниками далеко не обмежуються місцевим відмінком і бувають геть усіх непрямих відмінків. Взагалі сполучення слів через прийменники надзвичайно поширені, самих прийменників досить багато і з різноманітним значінням, властивим іноді тому самому одному прийменникові. Другорядні іменники в'яжуться через прийменники найбільше з дієсловами, хоч також і з усіма іншими членами речення: іменниками, прикметниками, прислівниками. Прийменники з їх різноманітними значіннями дозволяють уживати дуже складних речень із низкою додаткових іменників, напр.:

*На шлях дивився та на поле,
Та на ворону на хресті
На кладовищі. (Т. Шевч.)*

Тут ланцюг прийменникових сполучень:

*дивився на ворону
на ворону на хресті
на хресті на кладовищі.*

А от іще приклади:

*Заїздив козак з Січі
До вдови на двір. (Т. Шевч.)
Чи швидко брата в домовині
З гостей на цвинтар повезуть. (Т. Шевч.)
Став у царя до свинаря за підпасича. (Ів. Мандж.)*

Взагалі прийменникові сполучення визначають те, що й відмінкові — відносини, стосунки, але додатки іменникові з прийменниками звичайно (але не завжди) самостійніші, ніби дальші об'єкти, як додатки, сполучені безпосередньо з керівними словами. Ці останні тісніше в'яжуться з безпосередньо підрядними іменниками, ніж із прийменниковими. Порівн.:

згадати кого і згадати про кого
показати що і показати на що
належати кому і належати до кого

За найкращий доказ на те, що сполучення з прийменниками слабо зв'язані, править уже нахил залежних слів з таких пар до подвійної залежності (§ 142). Крім того такі іменникові додатки з прийменниками частенько й зовсім гублять формальні ознаки залежності й переходять у розряд прислівників (див. § 92).

Хоч звичайно прийменники бувають перед іменниками, все ж зрідка вони можуть бути й при інших словах, ужитих у іменниковому значінні: *для годиться, за спасибі* тощо.

Прийменники бувають прості, складні й нарешті вивідні з інших слів. Як формальні слова прийменники вимовляються без наголосу, або принаймні з ослабленим наголосом.

Прості прийменники.

Значіння їх § 170. Прості прийменники вимагають після вживання себе таких відмінків:

Родового: *без, біля, від (од), для, до, крім, після, проти (супроти), ради (заради), серед.*

Давального: *к (ік)*

Знахідного: *крізь, про, через*

Місцевого: *при*

Знахідного й орудного: *над, перед, під*

Знахідного й місцевого: *на, об (о)*

Родового, знахідного й орудного: *з (із, зі...), за, між*

Родового, знахідного й місцевого: *у (в, ві)*

Давального, знахідного й місцевого: *по*

- Далі подаємо їх за абеткою ради практичних вигід:
1. *без* — буває при різних керівних словах (дієсловах, іменниках, прикметниках): *зостатися без нічого, кінць без хвоста, щасливий без краю* і т. ін.

У мові літературній *без* ширше вживається, як у мові народній, де, напр., замість віддієслівних іменників *із*

значінням діяльності на -ння, -ття з без, звичайні бувають конструкції з дієприслівником на -чи або -ши та не: *Не сіявши, не оравши, не буде жито родити*, порівн. *А дехто без вагань узявся й до коси.* (М. Рильськ.)

Порівн. іще приросток без- у § 102.

2. біля — на означення місця передусім при чомусь, з боку чогось, а не навкруг чогось (порівн. *коло* в § 172), отже в таких виразах, як *біля моря, біля річки, сісти біля кого* тощо.

Проте змішується з *коло*, напр., у В. Винниченка *Біля машини* (а не „коло машини“)

3. від (од) — дуже поширений прийменник надто після дієслів та прикметників, але конструкції з ним часто змагаються з іншими конструкціями, напр., *повстати від якого часу і повстати з якого часу, від чого вмерти і з чого вмерти, взяти від кожного і взяти з кожного* і т. ін. При дієсловах, що визначають рух від чогось так само можливі подвійні конструкції: *Я не відступлюся від свого слова.* (Л. Україн.). *Зрікатися своїх слів.* (Акад. слов.) і *Відрікатися від чого.* (Ак. слов.). *Від них цурався.* (Гр. Кв.-Осн.) і *Не цурайтесь того слова.* (Т. Шевч.). *Я купив учора від Федона.* (Л. Україн.)

Звичайна конструкція з *від* і при прикметниках 2. ступеня, правда, нарівні з конструкцією з *за*: *нема кращого від його і нема кращого за його, біліший від снігу і біліший за сніг* і т. ін. Тут можливі ще інші конструкції, а саме сполучникові, коли предмет порівняння набирає самостійнішого значіння, ніж у конструкціях прийменникових: *нема кращого, як він, біліший, ніж сніг* і т. ін., а також із *над*: *Зірочка красивіша над усіма.* (Гр. Кв.-Осн.)

Про можливі ще інші конструкції при прислівниках 2. ступеня див. § 161₂, а про конструкції при переємних дієприкметниках § 167.

4. для — визначає призначення: *Любисточок — для дівочок, василечки — для пахоців, а м'яточка — для любочів.* (Нар. пісня), *зробити для свого спокою, комісія для упорядкування українського правопису* і т. ін.

Як синтаксичний льокалізм (західноукраїнський) вживається ще в значінні „через“, „тому, що“. Але взагалі прийменник *для* мало вживаний, бо в мові чимало інших поширеніших способів на визначення тих самих стосунків, див. *на, ради, до*.

5. до — як прийменник *від*, дуже поширений в мові, але він з протилежним до *від* основним значінням: *піти від кого до кого, підійти до лісу, доскочити до чого* (ширше, загальніше значіння в „доскочити чого“), *бути до якого*

часу, ходи до хати, до ніг припасти, пити до кого, до рук дати, говорити до кого, узятися до роботи, до науки, до зброї і т. ін., також при іменниках, прикметниках: машина до шиття, лист до брата, любий до розмови, ласий до меду тощо. Дуже часто конструкції з до чергуються з іншими як рівнобіжними: *рівняти до чого і з чим, поздоровкатися до кого і з ким, піти до школи і в школу і т. ін.* Надзвичайно часто вживається цей прийменник у виразах прислівникового характеру, хоч і далеко не завжди пишеться разом (див. § 92), напр.: *до біса, до ката, до лиха, до хріна (=багато), розказати до кристи (=все), зробити до діла, до пуття (=добре), сказати до речі (=добре), бути до сподоби, до пари, до любови і т. ін.* Див. іще § 144.

6. з (*із, зі, ізі, зо, ізо*)—цей прийменник походить із двох колись різних прийменників і вживається тепер аж із трьома відмінками: родовим, знахідним і орудним.

а) З родовим відмінком на означення руху зверху чого або з середини чого, але з цього основного значіння повстали інші як матеріялу, причини, походження тощо: *зняти з дерева, з хати вийти, зробити з дерева, чоботи з свині, з неї будуть люди, зробити з намови, нема з того користи, чоловік із Полтавщини, з хвороби посивіти, з щастя не мруть, гарний з лиця і т. ін., також при дієсловах: сміятися, глузувати, кепкувати, кпнити (ся), знущатися, глумитися тощо з кого.*

Часто конструкції з прийменником з чергуються з іншими, напр.:

Никла трава жа л о щ а м и, гнулось древо з т у г и.
(П. Куліш)
Працюємо... не тільки по неволі, а й з ж о х о т и.
(Л. Україн.)

То з того винен ти. (Л. Україн.)
Я цьо му не винна. (Словн. Грінч.)
Він у то му винен. (Словн. Грінч.)
Винний злочину. (Словн. Грінч.)
І що то за хороша з лиця була. (М. Вовч.)
На обличчя був препоганий. (Словн. Грінч.)

Взагалі конструкції з з досить поширені коштом інших конструкцій і вживаються іноді досить незвичайно, як от, напр.:

Тішимося з нього. (Л. Україн.)
Я хотіла б його бачити великим, значним. Великим—і з характеру, або значним—із праці для народу свого. (О. Кобил.)

*Чи згодна ти забути про те життя вабливе,
Заритись на селі і з того бути щаслива.* (М. Рильськ.)

Крім того конструкції з з звичайні ще в таких словосполученнях, як *стаття з географії, лекції з економіки і т. ін.*, в прислівниках *знизу, згорда, зроду-звіку, сп'яна* тощо та прислівникових виразах *з ласки вашої, з щирого серця*.

Слід відмітити ще поширені конструкції в таких випадках, як: *з тебе добрий писар, з неї гарна робітниця, такі з нас їдці, з Олени чудова співачка і т. ін.*

б) З знахідним відмінком з визначає приблизність у спеціальних словосполученнях: *з хату завбільшки, з палець завдовжки, з тиждень минуло, з сотню дати, з двадцять душ прийшло, років зо два тому і т. ін.*

Здається з знахідного відмінку і такі вирази, як *хитрий з-біса, мудрий з-чорта, не з-так і великий* тощо.

Порівн. ще *близько, коло*.

в) З орудним відмінком з або зв'язує два іменники, або буває при дієслівному додатковому іменникові. У першому випадку з виступає в ролі сполучника і чи *та*, тільки, звичайно, тісніше в'яже іменники, ставлячи їх у стосунок керівного і підрядного. Так зв'язані іменники звичайно й стоять близько одно од одного, напр.:

Ярема з Лейбою прокрались аж у будинок.
(Т. Шевч.)

Якже додатковий іменник після прийменника з *залежить* від дієслова, то й стоїть ближче до дієслова:

*Товариство
На Січ прямувало,
І мене взяли з собою.* (Т. Шевч.)

На подобу складного підмета (див. § 153з) буває й складний додатковий іменник:

Велів тобі... Барабаш... шкатулу з королівськими листами оддати. (Нар. дума)
На те він і сотник, що розумніший над нас із тобою і отамана з громадою. (Нар. опов.)
Ой, мій братіку, Червоний Носе!
Як би нам з тобою тут погратись? (Б. Грінч.)
От ми й спарували

Вас з Яриною докупн. (Т. Шевч.)
В сьому домі шлюб відбувається Геллади
з Римом. (Л. Україн.)

Не завжди можна визначити додатковий іменник із прийменником з щодо його належності, напр.:

Розпустили орли крила,
З орлами злітались:
То кварцяне військо з панським
Докупи з'їжджались. (П. Куліш)

Зокрема конструкція з додатковим іменником орудного відмінку після прийменника з властива дієсловам (о)жени-тися, (о)дружитися, побратися (з ким).

У старіших письменників (Котляревського, Квітки, Шевченка) як також і в народній мові, подібуються й конструкції „женитися на кому“ тощо, але цього синтаксичного барбаризму тепер уникать.

7. *за* — теж дуже поширений прийменник і так само, як і *з*, вимагає тих самих трьох відмінків.

а) З родовим відмінком конструкції з *за* визначають час (добу, період): *за старих часів, за панщини, за години сіно звезти, не за нас це сталося* тощо (порівн. прислівник *замолоду*).

б) З знахідним відмінком при численних дієсловах тощо на означення різних відтінків обмеження дії чи прикмети, їх локалізації й взагалі точнішого визначення, напр.: *сховатися за хмару, схопити(ся) за голову, продати за копійку, постраждати за правду, їсти за двох дурнів, відповідати за що, зробити за одну ніч, вернути за тиждень (через тиждень), зробити за тиждень до терміну, не мати розуму й за дитину, вартий за старого, більший за кого (порівн. *від*).*

Зокрема часто така конструкція можлива й при дієсловах із *про*, як рівнобіжна: *говорити, турбуватися, забути, питати, писати, читати, балакати за кого, що і т. ін., також у таких виразах, як за вовка помова, за все добре і т. ін.*

✓ Щодо додатків присудкових із *за* + знахідний відмінок, то див. § 155.

в) Основне значіння конструкції із орудним відмінком після *за* — напрям дії ззаду чогось або становище (*йти за чим, бути за чим*). Із цих значінь розвинулось чимало інших, як причини, наступності тощо: *за дурною головою нема й ногам упокою (= через дурну голову), за ліньками бідує, за тучами, за хмарами сонечко не сходить, за працею ніколи й погуляти, за його сло-*

сами, за Шевченком, за Марксовою наукою, за офіційними даними, за азбучною, за редакцією (і під редакцією), сидіти за книжкою і т. ін.

Також і при дієсловах: жалкувати, плакати, тужити, журитися, сумувати, вбиватися і подібних щодо значіння звичайний іменниковий додаток орудного відмінку з за: жалкувати за ким, чим (також жаль за ким), плакати за ким, чим і т. ін. (порівн. по, об).

При дієсловах і віддієслівних іменниках руху та таких, як *послати*, на означення мети також уживається за з орудним іменника. Щоправда, в сьогочасній літературній мові перевагу віддається конструкції із по+знахідний (*послати по що*, а не *за чим*), алеж і в народній мові, і в літературній конструкції з за невивідні і досить поширені, напр., у Шевченка, Франка, Л. Українки й інших.

Та чи й бажано й потрібно винищити такі конструкції з за? Адже в них є такий відтінок значіння („іти за чим“), що його не можна віддати конструкцією з по+знахідний, і коли, напр., словосполучення *біганина за кавалком хліба* (М. Рильськ.) виправити на „по кавалок“, воно втратить на силі й образності.

Нарешті слід сказати, що наче наперекір основному правилу про те, нібито прийменники бувають тільки в парах з додатковими іменниками, себто, як кажуть, вимагають після себе тільки непрямих відмінків, прийменник *за* може бути й перед назовним відмінком іменника. Це буває в особливих окликових реченнях після *що*:

Що у тім домі жила за праведная душа!

(Гр. Кв.-Осн.)

Що то за хороші, за молоді парубки. (М. Вовч.)

Метушилися в тумані щось за тіні. (П. Мирний)

Але з огляду на таку саму конструкцію й при прислівниках:

А що в лісі за тихо, тільки листя шелестить.

(Нар. пісня),

а то й при іменниках такого відмінку, що за з ними не може бути: *Що в за дівчині я закохавсь.* (А. Крим.), можна сказати, що це *що за*, *щось за* попросту своєрідне словосполучення прислівникового характеру з підсильним значінням на подобу різних часток, а не прийменник.

8. *к* (*ік*) — трапляється лише в кількох виразах вузького значіння як *к михій годині*, *к бісу* тощо.

Про архаїчне стилістичне значіння прийменника *к* див. § 144.

Як провінціалізм трапляється в західноукраїнських письменників ще з *к*, *ік* — *д*, *ід*:

Ватага панських посіпак...

Бундючно д церкві наближалась. (Ів. Франко)

Грудьми припав він ід землі. (Ів. Франко)

9. *крізь* — з знахідним відмінком на означення граматичної дії через щось: *Крізь сон подивлюся на ту Україну* (Т. Шевч.) *Неначе крізь сито дивлюся.*

Також у виразі *день крізь день*, близькозначному до *день-у-день, по-всяк-день*.

10. *крім* (*окрім*) — з родовим відмінком перед іменниками на означення досить відокремлених членів речення, подеколи виділюваних навіть комою: *іншого, крім тебе, любити не буду.* (Нар. пісня)

11. *між*, (*межи, міждо*) — уживається з родовим, знахідним і орудним відмінком. Основне значіння рух або становище в частині простору, незанятого сусідніми предметами. При дієсловах на питання „*куди?*“ доречні конструкції з знахідним, інші дві вживаються у відповідь на питання „*де?*“, здається, без одміни в значіннях між собою. Прикл.:

Іде чернець у келію

Між стіни німій. (Т. Шевч.)

Не знайшов між хлопців побратима.

Не знайшов межи дівчат посестри. (Л. Україн.)

*І зразу встала стіна між мною й товаришами,
між мною й життям.* (М. Коцюб.)

Звичайно, саме значіння *між* таке, що після нього йдуть іменники в множині, а коли в однині, то хіба в збірних, як от

Нема між чим вибрати. (Нар. опов.)

А ми послушали б от між ділом. (Л. Україн.)

Відтінок архаїзму надає прийменник *міждо*:

*Отаке як завелось міждо старшими головами, то
й козаки пішли один против одного.* (П. Куліш)

12. *на* — надзвичайно поширений прийменник із знахідним та місцевим відмінком іменника, напр.:

На шлях дивлюся та на поле,

Та на ворону на хресті,

На кладовищі. (Т. Шевч.)